

Олександр АВРАМЕНКО, Василь ПАХАРЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

*Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти
(рівень стандарту)*

Київ
«Грамота»
2018

Умовні позначення

Відтворюємо
прочитане

Аналізуємо зміст
і особливості
художнього
твору

Творчо
мислимо

Виконуємо
домашнє
завдання

Авраменко О.

Українська література (*рівень стандарту*): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. / Олександр Авраменко, Василь Пахаренко. — К.: Грамота, 2018.

ISBN

Підручник повністю відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній програмі з української літератури (рівень стандарту). Він містить відомості з теорії літератури; біографічні матеріали про письменників; огляд літературної спадщини майстрів слова; багатий ілюстративний матеріал та ін.

Методичний апарат підручника охоплює різноманітні завдання, зорієнтовані на вікові особливості десятикласників.

ВСТУП. РЕАЛІСТИЧНА УКРАЇНЬСЬКА ПРОЗА

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ТОДІШНЬОГО СУСПІЛЬСТВА, КУЛЬТУРИ Й МИСТЕЦТВА

1. Розгляньте карту українських земель другої половини ХІХ ст. й виконайте завдання.

Карта українських земель другої половини ХІХ ст.

- А. Визначте українські землі, що входили до складу різних імперій. Назвіть ці імперії.
- Б. Назвіть найбільші тогочасні українські міста.

2. Прочитайте матеріал і розкажіть, які чинники впливали на формування української літератури другої половини ХІХ ст.

Історичні обставини. На літературу значною мірою впливають історичні обставини. Скажімо, наше красне письменство другої половини ХІХ ст. поставало в умовах колоніального поневолення українських земель, які загарбали Російська й Австро-Угорська імперії. Переслідування національних тенденцій зумовило специфіку української літератури. Власне мистецькі й естетичні завдання нерідко

поступалися захисним, суспільним. Найважливішою своєю метою письменники вважали пробудження й зберігання в душах земляків національної свідомості, людяності, співчуття до знедолених, прагнення будувати вільне й справедливе суспільство.

Найкращі культурні верстви українського суспільства загарбники або знищували, або денаціоналізували (зросійщували, ополячували, онімечували). Українським за духом залишалося насамперед багатомільйонне селянство. Воно дотримувалося прадідівських звичаїв, традицій, а найголовніше — зберігало рідну мову. Отож основним об'єктом зображення й адресатом у літературі стає саме селянство. Таке письменство назвали *народницьким*, або *просвітянським*. До найяскравіших представників цієї течії належать І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Б. Грінченко, М. Старицький, І. Карпенко-Карий.

Однак не тільки політична ситуація мала вплив на розвиток мистецтва слова. У середині XIX ст. відбулися якісні зміни насамперед у *раціональній сфері* людської свідомості. У цей час уже почала втрачати свої позиції механіка, наставав час електричної енергії. Науковці відкрили суттєві закони в галузі хімії й біології, а технічна думка збагатилася численними інженерними винаходами. Усі ці відкриття сприяли науково-технічній революції. Вона, без сумніву, не давала людині спокою, інтенсивно будила уяву та фантазію у творчих особистостей. На хвилі цих вражень у 1857 р. з'явився запис у щоденнику Т. Шевченка, сповнений захоплення від винаходу Фультоном і Ваттом парового двигуна: «Ваше... дитя в скорім часі пожере батоги, престולי й корони, а дипломатами й поміщиками тільки закусьте... Те, що розпочали у Франції енциклопедисти, те довершить на нашій планеті ваше колосальне геніальне дитя» (з рос.).

Уже через два десятиліття після того винахідник із Чернігівщини Микола Кибальчич мудруватиме над кресленням апарата для польотів у космос.

Усе це змінювало картину світу, спонукало дошукуватися першопричин буття. Ці нові віяння приваблювали й літературу. Адже вона — одна з найдосконаліших форм пізнання світу.

У цей період у красному письменстві утвердився новий напрям — *реалізм*, а на межі століть заявив про себе ще новіший — *модернізм*. З творчістю письменників-реалістів і модерністів ви й ознайомитеся в 10 класі.

3. Опрацюйте матеріал і виконайте завдання.

Національне та загальнолюдське в літературі. У літературі цього періоду особливому постала проблема *співвідношення національного й загальнолюдського*. У чому її суть?

Люди всіх часів і народів мають єдиний спільний *надідеал* (вершинну *цінність життя*) — людинолюбство, добротворення, свободу, духовну та фізичну досконалість, красу, справедливість, щастя. Це так звані загальнолюдські цінності. Однак кожна нація йде до цього ідеалу своїм неповторним шляхом, бачить його зі своїх позицій. Отже, загальнолюдське *може існувати лише у формі національного*. Точно сформулював цю ідею свого часу класик польської літератури А. Міцкевич: «Ми переконані, що не можемо інакше служити Європі

й людству, як тільки служачи Вітчизні нашій, Польщі; що тільки тією мірою, якою ми будемо корисні польській справі, можуть скористатися нами Європа й людство».

Оскільки національне є формою втілення вселюдського, то кожен справді високохудожній твір вирізняється національним колоритом, відображає національний характер автора та його народу. Національний характер виявляється в тематиці твору, у відображенні в ньому історичного минулого чи сучасного життя, побуту, звичаїв народу, його мови, особливостей світобачення, своєрідності образного мислення тощо. Досить сказати, що в різних народів дуже відмінні системи словесної символіки.

Так, доводять народознавці, у російській поезії була б неможливою «Пісня про рушник» А. Малишка, бо в Росії рушник — це всього лише предмет побуту. Назва «Пісня о полотенце» здатна викликати хіба що посмішку. В українського ж народу рушник — це поетичний символ життя в усій його багатогранності. З вишиваним рушником пов'язане все життя українця — від створення родини до смертного часу. Тому у вірші А. Малишка йдеться про те, що на вишиваному рушнику «*оживе все знайоме до болю: / І дитинство, й розлука, й твоя материнська любов*». Або інший приклад: в українському фольклорі й письменстві символом кохання, дівочої краси є калина, у німецькій же культурі ця рослина нейтральна, а символом кохання є бузина, яка в побуті українців має відтінок чогось комічного («на городі бузина, а в Києві дядько»). Сокіл в українській символічній свідомості — гарний молодий козак, а в німецькій — лихий парубок-спокусник, який спокусив і покинув дівчину.

З огляду на все сказане, які ж критерії національної належності письменника? Щоб відповісти на це запитання, треба пам'ятати, що націю творять два чинники:

1) спільний *національний менталітет* (тобто національна душа, психологія), що виростає зі спільної міфології;

2) породжена менталітетом *єдина мова*. Ці ж два чинники (як причина й наслідок, зміст і форма) визначають належність митця до тієї чи тієї нації. Щоправда, у протиприродних умовах імперії (коли наднаціональною, найрозвинутішою й усіяко заохочуваною стає мова панівної нації, а мови націй поневолених упосліджуються, а то й забороняються) нерідко трапляється інший варіант: митець уже пише чужою мовою, але ще зберігає рідний менталітет. У такому разі визначальним залишається все-таки зміст, а не форма.

Скажімо, М. Гоголь дослівно в кожному творі, написаному про російську дійсність, сприймає світ очима українця, проповідує систему духовних вартостей

Символи кохання й дівочої краси	
Україна	Німеччина
	

саме нашого народу (гармонійну єдність людини й природи, культ жінки, культ родини, емоційно-інтимну релігійність тощо). Тому це письменник, безсумнівно, український.

- А.** Які приклади в тексті переконливо доводять, що кожна література національно самобутня?
- Б.** Наведіть власні приклади символів, що мають відмінне значення в різних культурах світу.

4. Прочитавши матеріал, законспекуйте його.

Культурно-просвітницька діяльність «Громад». У середині ХІХ ст., коли розпочався новий етап національно-визвольного руху в Україні, було утворено «Громаду» — напівлегальний гурток української інтелігенції та патріотично налаштованого студентства. Перші товариства «Громади» виникли в Києві та Петербурзі, згодом — у Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові, Львові, Тернополі й інших містах України. Їхніми засновниками були В. Антонович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Лисенко, М. Старицький, П. Чубинський. 1865 р. І. Пулюй заснував «Громаду» у Відні, яка з назвою «Січ» проіснувала до 1947 р.

Перша українська громада, заснована 1859 р. в Петербурзі, була культурно-освітньою організацією, що сприяла розвитку освіти, свободі літературного слова, формуванню національної свідомості. На цих ідеях було створено перший в імперії український часопис «Основа», з яким пов'язали свою діяльність В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.

Осередком національно-культурної роботи в 70–90-х роках ХІХ ст. стала «Стара громада» (Київ), членами якої були В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, Т. Рильський та ін. (майже 70 осіб). Так розпочався рух, що став одним з основних духовних витоків відродження України. Російське самодержавство відповіло на це пожвавлення Емським указом 1876 р., що забороняв друкування літератури українською мовою в Російській імперії та ввезення її з-за кордону. Це остаточно підривало підвалини законної діяльності, на яку опиралися громадівці.

«Стара громада». Фото. 1874 р.

Товариство «Просвіта». м. Львів. Сучасне фото

Фото часопису
«Киевская старина»

Велику роль у розвитку української культури відіграв часопис «Киевская старина», у якому було широко висвітлено історію українського козацтва, національно-визвольних і державотворчих змагань українського народу. Журнал відіграв важливу роль у розширенні історико-краєзнавчих, топографічних, демографічних досліджень в Україні. Часопис видавали на пожертвування громадівців і меценатів, а також коштом передплатників.

Рятуючись від репресій влади, частина діячів мусила виїхати за кордон. У журналі «Громада», що виходив друком у Швейцарії, М. Драгоманов узагальнив погляди громадівців і виклав програму українського руху: демократизм, європеїзм, культурництво, еволюційність.

В останній третині XIX ст. м. Львів стає центром культурної, освітньої та наукової діяльності. У 1868 р. тут засновано товариство «Просвіта», у 1873 р. — Наукове товариство імені Шевченка. У Львові друкують журнали «Правда», «Зоря», газету «Діло», у яких видають свої твори письменники Лівобережної та Правобережної України. За найактивнішої підтримки І. Франка й М. Павлика виходять друком журнали «Громадський друг», «Житє і слово», «Світ».

Попри різні заборони, громадівці все одно відігравали помітну роль у житті суспільства, будучи згустком інтелектуальних сил, центром осмислення суспільного розвитку й осередком майбутніх масових рухів.

5. Прочитайте матеріал про поезію, драматургію та особливості реалістичної прози й назвіть найяскравіших представників української прози, поезії й драми цього періоду.

Поезія, драматургія, особливості реалістичної прози. Літературний процес 70–90-х років XIX ст. характеризується інтенсивним розвитком *прози*. У цей період розквітає талант І. Нечуя-Левицького й Панаса Мирного, збагачують українську літературу своєю творчістю М. Старицький, Б. Грінченко, О. Кониський, Олена Пчілка, Н. Кобринська, М. Павлик, а наприкінці 70-х років XIX ст. заявляє про себе як прозаїк І. Франко.

На *поетичній* ниві найпомітнішими ліриками були І. Франко, П. Грабовський, Я. Щоголів, І. Манжура, В. Самійленко. У 1887 р. побачила світ збірка громадянської лірики І. Франка «З вершин і низин», вона стала після «Кобзаря» Т. Шевченка другим найвизначнішим явищем в українській поезії.

Від початку 80-х років XIX ст. знову поживалося *театральне життя*: у Харкові, Києві, Полтаві, Кременчуці за ініціативи М. Кропивницького й М. Садовського було дано кілька українських вистав акторами російської трупи Г. Ашкарєнка. А 1882 р. М. Кропивницький створив у Єлисаветграді українську професійну трупу, до складу якої ввійшли М. Заньковецька, брати Тобілевичі — М. Садовський, І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський, — а також їхня сестра М. Садовська-Барілотті. Ця професійна трупа дістала назву «*Театр корифеїв*». До цієї справи багато сил доклав і відомий український драматург М. Старицький, який за власний кошт придбав гардероб і декорації для театру.

6. Законспекуйте основні відомості з теорії літератури.

Розвиток реалізму, натуралізму, пізній романтизм. На зміну *романтизму* (П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, В. Забіла, М. Петренко, М. Шашкевич) у художній літературі, малярстві й інших видах мистецтва приходить *реалізм*. Хоча попередній напрям «здавався» неохоче: у письменстві аж до 90-х років XIX ст. продовжувала існувати, щоправда в затінку, школа «пізніх» романтиків: Я. Щоголів, Л. Глібов, С. Руданський, О. Стороженко. Крім того, майже в усіх реалістів знаходимо щиро романтичні твори або мотиви: оповідання «Максим Гримач» Марка Вовчка, роман «Князь Єремія Вишневецький» І. Нечуя-Левицького, історичні драми М. Старицького, Б. Грінченка тощо. Зрештою, уже та обставина, що митець, попри всі перешкоди, писав українською, засвідчувала його національну романтику.

До речі, зауважимо: коли у Франції ще наприкінці 20-х років XIX ст. реалізм був започаткований О. де Бальзаком, у Росії досягнув розквіту вже в другій половині 40-х років, то в Україні він з'явився лише на межі 50–60-х років XIX ст.

Що таке *реалізм*? Первісно (з XVIII ст.) слова *реаліст*, *реалізм* у повсякденному мовленні означали «тверезий», «практичний тип мислення на противагу ідеалістичному, мрійливому». Наприкінці 20-х років XIX ст. термін «реалізм» починає вживати французька критика щодо «нової школи» у літературі, на відміну від «літератури ідей» (класицизму) і «літератури образів» (романтизму). Суть реалістичної манери письма точно визначив один із найвизначніших її майстрів — І. Нечуй-Левицький: «Реалізм чи натуралізм у літературі потребує, щоб література була одкидом правдивої, реальної життя, похжим на одкид берега в воді, з городем чи селом, з лісами, горами й усіма предметами, котрі знаходяться на землі. Реальна література повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалася правдива життя, хоч і тонка, похожа на мрію, як сам одсвіт»¹.

Новий напрям — послідовна протилежність романтизму. На кожну тезу попереднього стилю він відповів антитезою. Письменники-реалісти зосередилися на найзлободенніших (хоч і прозаїчних) проблемах повсякдення, досить глибоко й різнобічно дослідили матеріальну грань світу та людину як суспільну й біологічну істоту, але й виявили традиційне впадання в крайнощі, вузьке світорозуміння. Якщо романтик зосереджував основну увагу на внутрішньому світі людини (а відтак — і на інтимному, родинному, духовному, містичному), то для

¹ Нечуй-Левицький І. Сьогочасне літературне прямування // Історія української літературної критики та літературознавства: Хрестоматія. Книга друга. — К., 1998. — С. 215.

реаліста стає визначальною проблема взаємин людини й суспільного середовища, впливу соціально-економічних обставин на формування характеру особистості.

Звідси — визначальні ознаки реалізму:

- пізнавальне, аналітичне сприйняття й розуміння світу (дійсності) замість інтуїтивно-чуттєвого, характерного для романтиків;
- пояснення формування характеру, вчинків героя насамперед через його соціальне походження та становище, а також через умови повсякденного життя;
- увага до вивчення людської душі, але заглиблення в психологію обмежене, оскільки реалісти вважали душевний світ героя наслідком його походження, виховання, суспільно-побутового оточення;
- прагнення до об'єктивності й достовірності відображуваного, а звідси — правдивість у зображенні деталей, перевага епічних, прозових жанрів у літературі, ослаблення натомість ліричного струменя мистецтва;
- принцип точної відповідності реальній дійсності усвідомлюється в цьому стилі як критерій художності, як сама художність;
- типізація, тобто знаряддям дослідження й відтворення світу стає тип (у романтизмі ним був символ). Тип — це образ, у якому поєднано найхарактерніші вияви певної групи явищ.

До найвидатніших зарубіжних письменників-реалістів належать: *французи* О. де Бальзак, Е. Золя, Р. Роллан; *англієць* Ч. Діккенс; *росіяни* Ф. Достоевський, Л. Толстой; *американець* Марк Твен та ін.

Письменства різних націй збагатили цей напрям своїми неповторними варіантами. Який же український варіант реалізму? Реалістичний тип світосприймання надто чужий нашій літературі, емоційній, романтичній українській душі. Тому наш реалізм вирізнявся специфічними емоційно-сентиментальними ознаками.

У вітчизняній літературі другої половини ХІХ ст. найяскравіше представлений **побутово-просвітницький реалізм**. Його видатні творці — Марко Вовчок, А. Свидницький, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Старицький, Б. Грінченко, а також І. Франко й М. Коцюбинський у своїй ранній творчості. Представники цієї течії в основному досліджували родинні, виробничі, соціальні стосунки героїв, зосереджувалися на морально-етичній проблематиці. Показуючи кричущі вади суспільства, вони наголошували, що шлях до порятунку — це *духовне вдосконалення, освіченість, культура, добропорядність*. Яскравою ознакою течії є, зокрема, *етнографізм* — особливо докладне змалювання національного колориту українського народу — побуту, звичаїв, обрядів і вірувань.

У 80–90-х роках ХІХ ст. частково простежується ще одна течія — **революційний реалізм**. Її представники заперечували еволюційний розвиток суспільства, духовне вдосконалення людини як необхідну передумову соціально-економічних, політичних змін. Натомість вони цілком підпорядковували свою творчість пропаганді значення економіки, провідної ролі пролетаріату в суспільстві, ідеї пролетарського інтернаціоналізму, насильницької збройної зміни суспільного ладу, фізичного знищення панівних верств. Послідовними революційними реалістами були П. Грабовський та М. Павлик, а також І. Франко, Леся Українка (у деяких ранніх творах).

Досить помітно утвердився в українській літературі *натуралізм*¹. Натуралісти намагалися через використання здобутків природничих наук пізнати й відтворити істинну, реальну картину буття. Твори натуралістів нагадували клінічні документи, історії спадкових хвороб, протоколи судової експертизи. Це були спроби перетворити художній твір на точну копію факту. Основним засобом у цьому стилі став опис. Як слушно спостерегла Леся Українка, за правдою факту натуралісти не бачили художньої узагальненої правди й перебували під гіпнозом факту.

Найвиразніші *ознаки натуралізму*:

- «знижене» трактування традиційних сюжетів;
- зумисна вульгарність стилю автора й мови героїв;
- непричетність, байдужість автора до зображуваної дійсності;
- потужний та гострий сатиричний струмінь;
- широка панорама сучасного життя в його технічних, побутових, професійних аспектах;
- підкреслення повної залежності характеру, вчинків героя від його генетичних коренів і фізіологічно-інстинктивних особливостей;
- розкриття найтемніших «фізіологічних» сторін людської душі.

Ознаки натуралістичного стилю помічаємо в романі Панаса Мирного «Повія», прозовому бориславському циклі І. Франка та ін.

7. Виконайте завдання.

1. «Громаду» у Відні заснував

- А Іван Пулюй
- Б Микола Лисенко
- В Пантелеймон Куліш
- Г Іван Нечуй-Левицький

2. У Швейцарії виходив друком журнал

- А «Основа»
- Б «Громада»
- В «Житє і слово»
- Г «Киевская старина»

3. Установіть відповідність.

Літературний напрям	Ознака напрямку
1 романтизм	А пізнання й відтворення істини через використання здобутків природничих наук
2 реалізм	Б зображення незвичайних, яскравих, сильних характерів, їхнього внутрішнього світу
3 натуралізм	В дослідження психології, душевного стану особистості
	Г зосередження уваги на найзлободенніших проблемах повсякдення

¹ *Натуралізм* (від латин. *natura*) — природа.

4. Розкажіть про історичні обставини, у яких розвивалася українська література другої половини XIX ст.
5. Розкрийте поняття *загальнолюдського* й *національного* в літературі. Проілюструйте свою відповідь конкретними прикладами.
6. Яку мету ставили перед собою громади? Назвіть представників громад.
7. Які ви знаєте періодичні видання другої половини XIX ст.?
8. Назвіть найяскравіших представників прозових, поетичних і драматичних творів другої половини XIX ст.
9. Що таке *реалізм*? Назвіть визначальні ознаки реалізму.
10. Що таке *натуралізм*? Які ви знаєте ознаки натуралізму?

11. Переглянувши фільм М.-Р. Стеха «Громади» і М. Драгоманов» (проект «Очима культури»), розкажіть про те, яке бачення розвитку України мав М. Драгоманов.

М.-Р. Стех. «Громади» і М. Драгоманов.

12. Прочитайте матеріал про реалізм у малярстві й розгляньте роботи Г. Курбе «Жінки, що просіюють зерно» і А. Мокрицького «Портрет дружини», визначте ознаки романтизму й реалізму в цих малярських роботах.

Г. Курбе. Жінки, що просіюють зерно

А. Мокрицький. Портрет дружини

Першим теоретиком реалізму вважають французького художника **Гюстава Курбе** (1819–1877). Він не обмежувався простою імітацією реальності, а намагався осягнути істинну природу речей. Художники-реалісти почали зображати простих робітників, селян, бідноту й жебраків, що суперечило тодішнім уявленням про справжнє мистецтво. Не випадково цей стиль набув поширення в Європі після бурхливих соціально-політичних подій 1848 р. Г. Курбе — учасник Паризької комуни. Улюблені мотиви художників-романтиків (любов до екзотики, одухотвореність і прагнення до прекрасного) тепер витіснялися реаліями повсякдення. Митець писав свої роботи в темних і сумних тонах. Найвідоміші твори митця: «Жінки, що просіюють зерно», «Похорон в Орнані», «Каменярі».

Аполлон Мокрицький (1810–1870) — український та російський живописець, академік Петербурзької академії наук. Народився в м. Пириятині, тепер Полтавська область. Навчався в Ніжинському ліцеї. Потім виїхав до Петербурга, де став вільнослухачем Академії мистецтв. Був учнем О. Венеціанова та К. Брюллова. Працював в Україні, пізніше поїхав до Італії. У 1851–1870 рр. — професор Московського училища живопису, скульптури й архітектури. А. Мокрицький був другом Т. Шевченка, брав активну участь у викупі поета з кріпацтва.

Опрацюйте статтю О. Збожної «Хлопомани? Ні, громадівці». Складіть і запишіть її план.

Хлопомани? Ні, громадівці.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

(1838–1918)

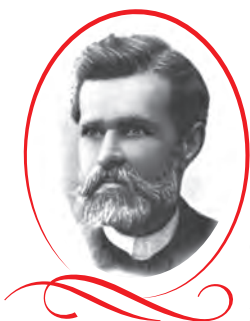
1. Розгляньте ілюстрації та виконайте завдання.

А. *Базилевич*. Ілюстрації до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

- А. Опишіть сцени, зображені на ілюстраціях.
Б. Чи можна їх назвати *комічними*?
В. Як ви вважаєте, зображені герої сильні як особистості чи звичайні, прості люди?

2. Прочитайте матеріал про життєвий та творчий шлях І. Нечуя-Левицького й розкажіть, які факти з його життя вам найбільше запам'яталися.

Іван Левицький народився 25 листопада 1838 р. в м. Стеблеві, (нині Корсунь-Шевченківський район), що на Черкащині, у родині священика.

Хлопець зростав серед чарівної природи Надросся. Поетичні народні звичаї та обряди, народна пісня – це те середовище, яке посприяло формуванню майбутнього автора «Кайдашевої сім'ї» – одного з найулюбленіших художніх творів українців.

Вихованням і навчанням Івана займався батько. Семен Левицький був людиною начитаною, культурною, національно свідомою, пишався знайомством із П. Кулішем, під впливом якого почав збирати фольклорно-етнографічні матеріали, долучаючи до цієї роботи і свого сина. Мати Івана мала веселу й щире вдачу, була говіркою та співучою. Письменник згадує про неї в біографії: «Мати вміла читати церковно-слов'янські книжки, любила читати житія святих і читала їх голосно, як читають прості люди, а ми малими слухали... Мати вмерла, як мені йшов тринадцятий рік. Вона мала дві пари близнят, котрі й zostалися живі з усіх дітей; це підірвало її міцне здоров'я, вона почала після того слабувати та швидко вмерла».

Іван Левицький навчався в Богуславському духовному училищі (1847–1852), у Київській духовній семінарії (1853–1859) і в Київській духовній академії (1861–1865). Про навчання в цих закладах письменник згадує переважно в мінорній тональності: «...то було царство різок і паль... Наука в училищі була суха, мертва й абстрактна...»

Одна з головних причин такого стану – російський казенний дух, який брутально нав'язувала тогочасна школа. Дітей, яких виховували вдома в україномовній стихії, навчали грамоти за букварями, написаними церковнослов'янською мовою, а далі предмети треба було опановувати російською – так само чужою й незрозумілою. На все життя залишилося в пам'яті письменника гнітюче враження про стиль запровадження російської мови в Богуславському духовному училищі. За кожне сказане українське слово школяреві на шию одягали дощечку, куди вписували українське слово та його російський відповідник. Учень мав так ходити доти, доки не почує українського слова від іншого школяра та не запише його до нотатника, тоді ту дощечку перевішували на шию іншій дитині.

Проте в семінарії були й прогресивні викладачі, які давали вихованцям передові знання з філософії, естетики й літератури. Саме від них І. Левицький збагатився ґрунтовними відомостями про творчість Данте, М. де Сервантеса, В. Скотта, Т. Шевченка, М. Гоголя, О. Пушкіна.

Після закінчення академії І. Левицький не став на батькову стежу – він вибрав шлях учителя російської словесності (української тоді не викладали): працював у Полтавській духовній семінарії (1865–1866), у гімназіях польських міст Каліша (1866) і Седлеця (1867–1873), у Кишинівській гімназії (1873–1885). Саме в цей період під прибраним ім'ям Нечуй І. Левицький розпочинає літературну діяльність: друкує перші твори у львівському журналі «Правда» («Дві московки», «Рибалка Панас Круть», «Причепка»). Найкращі здобутки письменника припадають на 70–80-і роки ХІХ ст.: роман «Хмари», повісті «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка», «Старосвітські батюшки та матушки».

Працюючи в Кишинівській гімназії викладачем російської, старослов'янської та латинської мов, І. Левицький бере активну участь у громадській роботі, багато подорожує. У департаменті поліції він мав репутацію «хохломана», діяльність якого «небезпечна для держави». Тому І. Левицький змушений був рано піти у відставку.

У 1885 р. письменник виходить на пенсію й оселяється в Києві. Тут він цілковито присвячує себе літературній діяльності. У 80–90-х роках ХІХ ст. з'являються друком оповідання «Афонський пройдисвіт», казка «Скривджені і нескривджені», повість «Поміж ворогами». На початку ХХ ст. у творчості І. Левицького переважають статті, рецензії й нариси.

Упродовж 1899–1914 рр. І. Нечуй-Левицький надрукував восьмитомне видання своїх творів. Він також разом з І. Пулюєм завершив задуманий Т. Шевченком і здійснюваний П. Кулішем перший переклад Святого Письма українською мовою.

Самотній, у голоді та холоді, І. Нечуй-Левицький помер у 1918 р. в м. Києві, на 80-му році життя, у будинку для престарілих. І. Франко назвав автора «Кайдашевої сім'ї» «колосальним усеобіймаючим оком України». Письменник похований на Байковому цвинтарі в Києві.

3. Перегляньте репортаж про І. Нечуя-Левицького й виконайте завдання.

Репортаж з батьківщини Івана Нечуя-Левицького.

- А. Розкрийте історію походження псевдоніма Нечуй.
- Б. Розкажіть історію з капсулою, яку знайшли у фундаменті зруйнованої церкви.

4. Прочитайте й перекажіть матеріал з теорії літератури.

Теорія літератури

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА ПОВІСТЬ. РЕАЛІЗМ

За жанром «Кайдашева сім'я» — це **соціально-побутова** сатирично-гумористична повість-хроніка. Побутовим і соціальним є **конфлікт**, навколо якого вибудовується сюжетна інтрига. Чимало уваги І. Нечуй-Левицький приділяє обставинам життя Кайдашів, зовнішньому світу, зокрема й етнографічним елементам. День за днем і рік за роком у повісті виписані родинні події, вони розгортаються динамічно, послідовно й стрімко, що є ознаками саме **хроніки**.

Повість «Кайдашева сім'я» — яскравий зразок **реалістичного твору**, адже автор досліджує в ній родинні стосунки, зосереджуючись на морально-етичній проблематиці (побутово-просвітницький реалізм). Письменник створює в повісті переконливі характеристики соціального буття, колоритні соціальні типи, які в той же час є яскравими особистостями (Маруся й Омелько Кайдаші, Мотря та ін.). Однією з найпомітніших ознак реалістичної манери письма є докладне змалювання національного колориту українців — побуту, звичаїв, обрядів, вірувань. У такий спосіб І. Нечуй-Левицький ретельно освоював «непочатий рудник» українського життя, свідомо акцентуючи на його побутово-етнографічних аспектах, а отже, і реалізував проголошені ним же принципи реальності, національності й народності.

5. Опрацюйте матеріал про повість «Кайдашева сім'я».

Повість «Кайдашева сім'я». Про популярність повісті свідчить велика кількість її перевидань і перекладів іншими мовами. Те, що сталося з родиною Кайдашів, можна назвати моральною катастрофою. Читаючи цю «веселу» повість, хочеться плакати або принаймні жалкувати: адже на наших очах відбувається самознищення чогось надзвичайно важливого, що є в людському житті, — домашнього затишку, порозуміння між ближніми, почуття гідності, ладу як основи родини. Гору в Кайдашевій сім'ї бере якась диявольська сила руйнування, котра несподівано озивається в цих неликих, роботящих людях.

Ідейно-тематичний зміст. *Тема* повісті — змалювання побуту й психології українських селян у перші десятиріччя після скасування кріпацтва.

У цьому творі художньо відтворено, як каже сам автор, «темні плями народного життя». Повість вийшла друком майже через два десятиріччя після реформи 1861 р. й висвітлювала злободенні для того часу проблеми: злиденне життя хліборобів, руйнування патріархального устрою села, темноту й неосвіченість селян. Разом із тим І. Нечуй-Левицький порушив одвічні проблеми:

- добра і зла;
- кохання;
- сімейних стосунків;
- взаємин батьків і дітей;
- людської гідності та свободи;
- віри в Бога й моралі.

Духовна роз'єднаність – це те лихо, що отруює кожен день життя і батьків, і їхніх синів, і невісток.

Реалістичності твору додає те, що окремі персонажі мали прототипів. Наприклад, прототипами Кайдашів була сім'я Мазурів із села Семигори, відома на весь повіт постійними сварками, бійками й колотнечами. Мазури мали й реальних багатих сватів – Довбушів.

Образна система твору. І. Нечуй-Левицький розпочинав свої твори з панорамного змалювання місця дії, з докладних описів зовнішності персонажів. При цьому він охоче вдавався до контрасту. Ось і «Кайдашеву сім'ю» розпочинає мальовничий панорамний пейзаж гористого Правобережжя. Автор, зокрема, наголошує: *«На тих горах скрізь стримлять козацькі могили, куди тільки кинеш оком. Увесь край ніби якесь здорове кладовище, де похований цілий народ, де під безлічними могилами похована українська воля»*. Сам собою напрашується висновок: однією з головних причин того, що Україна деградує, «кайдашіє», є колоніальне ярмо, втрата волі, козацького духу. Уже в експозиції проявляється різкий контраст.

Карно і Лаврін – протилежності: один має батьківські карі гострі очі, другий схожий з виду на матір; один – кремезний, другий – тендітний; один – насуплений, сердитий, мовчазний, другий – веселий, привітний, балакучий... Характери персонажів у «Кайдашеві сім'ї», як правило, статичні. Письменник робить акцент на домінантах, виокремлюючи одну-дві риси у вдачах героїв. В Омелька Кайдаша – богобоязливість і чарколюбство, у Кайдашихи – чваньковитість, у Мотрі – сварливість. Чи не найбільших змін зазнає характер Мелашки: у ній – спочатку ліричній, ніжній дівчині – теж поселяється «біс» чвар.

Цікаво, що в повісті майже немає сцен, у яких би лунав сміх. «Кайдашева сім'я» населена дуже серйозними людьми. Їм не до сміху, оскільки всі вони – учасники великої родинно-побутової війни, якій не видно кінця. І. Франко вважав, що «І. Нечуй-Левицький малює в “Кайдашеві сім'ї” гірку картину розпаду українського патріархалізму під впливом індивідуалістичних змагань кожного її члена». Справді, роль батька в Кайдашів зведено нанівець. **Омелько Кайдаш**, по суті, ніяк не впливає на перебіг подій у власній хаті. Він пливе за течією, а коли й пробує якось утрутитися в домашні чвари, то зазнає поразки. Образ голови родини – трагікомічний: з одного боку, він богобоязливий, палко вірить у святу Параскеву-П'ятницю, яка ніби рятує від наглої смерті й не дасть потонути у воді, а з іншого – любить *«заглядати в чарку»*, що потім його погубила, до речі, у ту ж таки п'ятницю. Омелько не може зрозуміти й цілком природного бажання си-

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

нів мати свою землю, тобто відчувати себе господарями. Родинні чвари переходять межу моральності: Карпо навіть піднімає руку на рідного батька.

Формування світогляду **Марусі Кайдашихи**, як і Омелька, припало на добу кріпацтва, вона довго *«терлася коло панів і набралась од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливість у розмові, повага до панів. Вона любила цілувати їх у руки, кланялася, підсолоджувала свою розмову з ними»*. І після кріпацтва Кайдашиху запрошували куховаркою пани й попи, чим вона дуже пишалася. Так і згадується демонстрація панських манер Кайдашихи перед родиною Довбишів під час *«розглядин»*, її приказування *«проше вас»*, з чого сміялося все село (за це Кайдашиха здобула прізвисько *«пані економша»*). Жорстокість, егоїзм і лицемірство Кайдашихи виявляються саме в стосунках із невістками. Яскравим засобом, що характеризує Марусю, є її мова. Спочатку в її звертаннях до Мотрі багато меду: *«моє золото», «серце», «дитя моє», — а згодом:*

«— Дай сюди мотовило! Це не твоє, а моє. Принеси від свого батька та й мотай на йому, про мене, свої жили, — крикнула Кайдашиха й ухопила рукою мотовило...

— Дай сюди, бо як пхну, то й ноги задереш! — кричала Кайдашиха й сіпала до себе мотовило...

— Це не Мотря, а бендерська чума...

— Твої діти такі зміюки, як і ти... Наплодила вовчєнят, то не пускай до моєї діжі...»

Не поступається в лихослів'ї Кайдашисі й «бриклива» Мотря, з її уст лунають репліки на зразок:

«— Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка! (Про Кайдашиху, звертаючись до дітей. — Авт.).

— У мене свекруха — лота змія: ходить по хаті, полум'ям на мене дише, а з носа горить дим куржелем. На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне; а як гляне, то від її очей молоко кисне».

Якщо характери старих Кайдашів статичні, бо сформовані (уже представляють ціле покоління українського селянства), то в молодшого покоління вони тільки формуються.

Старший син **Карпо** в молодому віці — мовчазний та замкнутий, але, одружившись, починає все відвертіше виявляти свій норів: в одній із сварок він називає батька *«іродовою душею»*; дізнавшись, що мати закрила у своєму хліві його коня, хапає її за плечі, притискає з усієї сили до стінки й несамовито кричить: *«...їжте мене, або я вас з'їм!»*, — а потім з дрючком женеться за Кайдашихою, доки та не вскочила в ставок. І вже зовсім цинічно звучать його слова: *«Не так шкода мені матері, як шкода кобїт!»* Тож не дарма громада вибрала Карпа десяцьким, знаючи про його жорстокість, адже з нього *«буде добрий сіпак»*.

До пари Карпові **Мотря**, «бриклива», «з перцем», «робоча та проворна», «куслива, як муха в Спасівку» — словом, його омріяний ще в парубоцькі роки ідеал. Вона теж із часом стає все жорстокішою (не без «допомоги» Кайдашихи). Коли Карпо погнався за матір'ю через уже згаданого коня, дружина під'юджувала його: *«По спині луги її! Виколи дрючком її друге око!»* Промовистою характеристикою наділяє Мотрю спокійний й ліричний Лаврін, кажучи свя-

¹ *Сіпак* — прискіпливий, уїдливій начальник.

А. Базилевич.
Ілюстрації до
повісті І. Нечуя-
Левицького
«Кайдашева сім'я»

щеникові, що братову жінку треба *«посадити в клітку та показувати за гроші, як звірюку на ярмарках»*.

А ось **Мелашка з Лавріном** – повна протилежність Карпові й Мотрі. Лише вони залишилися, так би мовити, на рівні людяності й закоханості, хоча й навчилися *«показувати зуби»*, коли йшлося про посягання на їхнє добро. Тільки раз автор порівняв Мелашку з вовчицею, коли вона обороняла своїх дітей. Хоча ця характеристика й занижена, проте своєї привабливості Мелашка все ж не втрачає. Зверніть увагу, незважаючи на те, що Кайдашиха точила Мелашку, *«як вода камінь»*, а Мотря *«підкопувалася під неї, мов річка під крутий берег»*, вона все ж не уподібнюється до них, не втрачає людської подоби, а йде на прощу до Києва й залишається там у проскурниці. Мелашка гірко сумує за Лавріном, глибоким ліризмом сповнені її почуття до нього: *«Не жаль мені ні села, ні роду, жаль мені тільки чоловіка. Мабуть, він за мною побивається, коли відразу так залило мою душу сльозами»*. Поетично змальовано й Лаврінову зовнішність: *«Веселі, сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво. Тонкі брови, русьві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи – усе подихало молодою парубочою красою»*.

Дуже своєрідний, але типовий для українського села образ «народного радіо» уводить у сюжет повісті І. Нечуй-Левицький. Мабуть, ви вже здогадалися, це – **баба Палажка**, яка щороку збирає по селу мирян і водить їх до Києва на прощу, щоправда, не всіх повертає додому, як це сталося з Мелашкою. Вона в «наймодерніший» спосіб лікує від пиятики Омелька Кайдаша: радить Кайдашисі втопити в горілці цуценя, три дні квасити в тому зіллі оселедця, а потім напоїти ним... хворого. Автор укладає в уста Кайдашихи емоційно занижену характеристику «народної цілительки» не випадково: *«Чорна, як сам чорт, ще перелякає мого чоловіка»*, адже Омелько й справді побачив на ній чортячі роги, а чого варте її дивовижне нашіптування над ним: *«Хрест на мені, хрест на спині, уся в хрестах, як овечка в реп'яхах. Помилуй його, безкостий Марку, сухий Никоне, мокрий Миколаю!»*

І. Нечуй-Левицький присвятив цим колоритним образам – бабі Палажці та її одвічній суперниці бабі Парасці – окремі оповідання, гумористичний струмись у назвах яких, напевно, привабить читача прочитати їх на дозвіллі: *«Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти»* і *«Не можна бабі Парасці вдергтися на селі»*.

Отже, «Кайдашеву сім'ю» хоч і весело читати, але це сумна повість про долю українського села другої половини ХІХ ст., це гірка правда про згубність егоїзму й люті, про гірші риси нашого національного характеру, сказана з метою, щоб ми, українці, ставали досконалішими, гідними себе. Водночас у цьому творі прочитується й справжній гімн українському світові з його неповторною природою, веселою, життєрадісною, поетичною душею людей, мелодійною, багатющою мовою, неповторною у своїй красі піснею. Мабуть, усі ці риси й зумовили непроминальну популярність повісті.

Цікаво, що «Кайдашева сім'я» має дві версії фіналу-розв'язки. За першою версією – діло з грушею не закінчилося: вона розросталася вшир і вгору, родила дуже рясно, дратуючи й дорослих, і малих Кайдашів. За другою: *«Діло з грушею скінчилося несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирилися. В обох садибах настала мирнота й тиша»*. Літературознавець С. Єфремов «забракував» обидва варіанти: він уважав, що справа не в груші, а в соціальних причинах, у письменницькому вмінні чи невмінні психологічно обґрунтовувати ті причини.

Засоби комічного. Сміх над сторінками «Кайдашевої сім'ї» – це своєрідний виклик абсурдності тієї домашньої війни, яка, по суті, знищує людину. Змальовуючи цю «війну», прозаїк раз у раз вдається до гумору ситуацій, у яких невідповідність, контраст форми й змісту, дій та обставин просто-таки різючі. Комічні ефекти також забезпечуються в повісті *іронією* й *сарказмом*. Часто-густо сповнені іронії репліки Кайдашихи, особливо до невісток: *«Лавріне! Підстав своїй жінці під ноги стільчика, бач, не дістане руками й до половини діжі»*. Їдка іронія звучить буквально в наступній репліці Кайдашихи: *«Лавріне! Утри жінці ніт з лоба, а то ще в діжу покапає»*, а далі звертання до сина лунає вже саркастично: *«Лавріне, утри лиш носа своїй жінці. Он, бач, дядьки з носа виглядають»*. Так само саркастично звучать Омелькові слова, звернені до Кайдашихи, хоча насправді ними він характеризує не свою жінку, а «каторжні» Западинці (пригадайте епізод, у якому віз перевернувся разом із Кайдашихою): *«Та тут хоч спідницю скинь та й по яру бігай! Ніхто не побачить, бо щось тут і хат не гурт видно»*.

Рясніють сторінки повісті й *зниженою лексикою*, особливо в порівняннях: *«Кайдашиха стала шута, як безрога корова»*; *«заквітчалась сіном, як вівця реп'яхами»*; *«ходить так легенько, наче в ступі горох товче»*; *«у Химки очі, як у сови, а як ходить, то наче решетом горох точить»*.

Комічного ефекту автор досягає, використовуючи мовну нісенітницю у врожінні баби Палажки: *«Сарандара, марандара, гаспида угас, василиска попер! Амінь біжить, амінь кричить, аміня доганяє!»*

До яскравих засобів комічного належить і *змішування стилів* (скажімо, високий епічний стиль у сцені побутової бійки). Порівняйте:

«Не чорна хмара із синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом із-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти».

То не грім в степу грохоче,

То не хмара світ закрила.

То татар велика сила

Козаченьків обступила.

(«Ой Морозе, Морозенку»)

Зверніть увагу, герої повісті майже ніколи не сміються, сміється читач, але в тім то й річ, що, коли відзвучить сміх, на дні душі залишається сум. «Сміх зі слізьми» є однією з ознак української літератури — це відзначав і сам І. Нечуй-Левицький. Печально сміявся й українець М. Гоголь. Про «Кайдашеву сім'ю» можна сказати так само: це повість, у якій крізь сміх пробиваються сльози...

6. Прочитайте повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я».

КАЙДАШЕВА СІМ'Я (1879)

Повість

(Скорочено)

I

(...) Одного літнього дня перед паликопою Омелько Кайдаш сидів у повітці на ослоні й майстрував. Широкі ворота з хворосту були відчинені навстіж. Густа тінь у воротах повітки, при ясному сонці, здавалася чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш у білій сорочці з широкими рукавами. Кайдаш стругав вісь. Широкі рукава закачалися до ліктів; з-під рукавів було видно здорові загорілі жилаві руки. Широке лице було сухорляве й бліде, наче лице в ченця. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся стирчало на голові, як пух, і блищало сивиною.

Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчалися, і починалася возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгообразі й русяві, з довгими тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами. Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лица з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті.

Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво. Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи — усе подихало молодою парубочою красою. Він був схожий з виду на матір.

Лаврін проворно совав заступом по землі. Карпо ледве володав руками, морщив лоба, неначе сердився на свого важкого й тупого заступа. Веселому, жартовливому меншому братові хотілося говорити; старший знехотя кидав йому по кілька слів.

— Карпе! — промовив Лаврін, — а кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить.

— Посватаю, кого трапиться, — знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — У Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, стан кривий, як у баби.
— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.
— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

— То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця.

— Тиха, як телиця. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем, — сказав Карпо.

— То бери Химку. Ця як брикне, то й перекинешся, — сказав Лаврін.

— Коли в Химки очі, як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то неначе решетом горох точить, такі викрутаси виробляє...

Карпо прикинув таке слівце, що батько перестав стругати й почав прислухатися. Він глянув на синів через хворостяну стіну. Сини стояли без діла й балакали, поспиравшись на заступи. Кайдаш скочив з ослона й вибіг із стругом у руці з повітки. Старий Омелько був дуже богомільний, ходив до церкви щонеділі не тільки на службу, а навіть на вечерню, говів два рази на рік, горнувся до духовенства, любив молитись і постить; він понеділкував і постив дванадцять п'ятниць на рік, перед декотрими празниками. Того дня припадала п'ятниця перед паликопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постить у ту п'ятницю, той не буде у воді потопати.

— А чого це ви поставали та руки позгортали, та ще й верзете Бог зна що? — загомонів Кайдаш до синів. — Чи то можна в таку п'ятницю паскудить язики? Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме у воді й не вмре наглою смертю.

— У Семигорах нема де й утопиться, бо в ставках старій жабі по коліна, — сказав Карпо.

— Говори, дурню! Нема де втопиться. Як Бог дасть, то й у калюжі втопишся, — сказав батько.

— Хіба з корчми йдучи... — сердито сказав Карпо й тим натякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми.

— Ти, Карпе, ніколи не вдержиш язика! Усе допікаєш мені гіркими словами...

Кайдаш плюнув і знову пішов у повітку стругать вісь.

Хлопці трохи помовчали, але перегода знову почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно.

— Карпе! — тихо почав Лаврін, дуже охочий до гарних дівчат. — Скажи-бо, кого ти будеш сватать?

— Ат! Одчепись од мене, — тихо промовив Карпо.

— Сватай Олену Головківну. Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць; у неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить.

— Гарна... мордюю хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия, хоч обіддя гни.

— Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі,

як рутяний лист. З маленького личка хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха неначе вода в криниці.

Старий Кайдаш аж набік сплюнув, а Карпо промовив:

— Уже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як очерги, сама, як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять.

— Але ж ти й вередливий! То сватай Хотину Корчаківну, — сказав Лаврін і засміявся.

— Чи ти здурів? Хотина як вигляне у вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

— Ну, то бери Ганну.

— Авжеж! Оце взяв би той кадівб, що бублика з'їси, поки кругом обійдеш, а як іде...

Карпо прикинув таке слівце, що богомольний Кайдаш плюнув і знову вибіг з повітки.

Хлопці стояли один проти одного, поспиравшись на заступи.

— Господи! Чи у вас Бога нема в серці, що ви в таку святу п'ятницю паскудите язика? Чи вам не треба помирати, чи ви не соромитеся святого сонечка на небі? Якого це бісового батька ви стоїте, згорнувши руки, діла не робите, та тільки язиками чорт зна що верзете! — крикнув Кайдаш і почав присікуватися до синів і махатъ стругом перед самим Карповим носом. Старий був нервовий та сердитий, та ще більше сердився від того, що в його від самого ранку й рісочки не було в роті.

— Тату! — сказав гордо Карпо. — Ви покинули майструвати, а ми вам нічого не кажемо.

Старого неначе хто вщипнув. Він заговорив дрібно й сердито, наговорив синам сім мішків гречаної вовни, неважаючи на святу п'ятницю, та й пішов у повітку. Сини почали знову розмовлять.

— Коли я буду вибирати собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо, — сказав веселий Лаврін.

— Мені аби була робоча, та проворна, та щоб була трохи куслива, як мухи в Спасівку, — сказав Карпо.

— То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. Мотря й гарна, і трохи бриклива, і в неї серце з перцем, — сказав Лаврін.

Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила в його з думки, неначе стояла тут на току недалечко од його, під зеленою яблунею, і дивилася на його своїми темними маленькими, як терен, очима. (...)

— Карпе! Чого це ти витріщив очі на яблуню, наче корова на нові ворота? — спитав Лаврін.

Карпо ніби не чув його слів і все дивився суворими очима на зелене гілля. Хотів він прогнать з-перед очей ту мрію, а мрія все стояла й манила його. (...)

Сватання й одруження Карпа — поступове назрівання конфлікту між свекрухою й невісткою Мотрею — сварки між членами родини — знайомство Лавріна з Мелашкою, одруження Лавріна — наростання сімейних конфліктів — Мелашка на прощі в Києві з бабою Палажкою — повернення Мелашки в Семигори — смерть Омелька Кайдаша через пияцтво.

VIII

Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священника занести батька в церкву; як ховали, то читали Євангелію трохи не коло кожної хати; після похорону справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедрю милостиню, дала священникові на сорокоуст.

На четвертий день після похорону Карпо й Лаврін почали ділитися батьківськими спадками.

— А що, Лавріне, — сказав Карпо, — розділим тепер ґрунт пополювині, а то батько одрізав мені городу, неначе вкрав.

— То й розділимо, — сказав Лаврін. — Чи підемо у волость, чи обійдемося і без волості?

— А нащо нам здалася та волость! Одміримо пополювині город і пополювині садок, та й годі, — сказав Карпо. — Хіба таки самі собі не дамо ради?

— Про мене, міряймо город і самі, — сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину й почав з Лавріном міряти город уздовж і впоперек. Перемірявши город, вони розділили його вздовж пополювині й позабавали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи, може, і без тину обійдеться? — сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався? Адже ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому й стоїть і твоя, і моя повітка, і загорода, — сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так, — сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть, — сказав Лаврін, про матір вже й не згадуючи.

— Хіба в мене жіночий розум, щоб я жінок слухав? — сказав Карпо.

Тільки що вони перемиряли город і садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком з горба вниз, а від низу на горб, потім вийшла на горб і ще раз поміряла ґрунт очима. Лаврінова частка здалася їй більшою, мабуть, тим, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула із себе пояс і давай міряти город перше впоперек: на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Перемиряла вона вдруге, — ой лишечко! — Лаврінова частка була більша аж на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце перемиряли, — сказала сама до себе й заходилася мірять поясом ґрунт уподовж: ой гвалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулася ріжком на вулицю в бузину.

— Постривайте ж! — крикнула Мотря на весь город. — Це, мабуть, свекрушище помагала їм міряти! Це вона припустила собі на один пояс уздовж і на два пояси впоперек, ще й ріжок у бузині собі відтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, і репетувала на весь город. Коло припічка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном міряв город. Мотря захопила хворостину й кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матір'ю так міряли город, бодай вас міряв сей та той! — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинилися і з дверей повискакували всі: і Карпо, і Лаврін, і Кайдашиха, і Мелашка. Вони повітріщали очі на Мотрю.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви перемеряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою мірою! — гукнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін. — Чого це ти кричиш, неначе на батька.

— Кричи на свою матір! Я й тобі захурчу отією хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж, і впоперек.

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема, — сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре, — спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спиною.

— Бреши сам! Ось я тільки що сама міряла. Іди у волость, нехай волость вас розділить, а не свекруха, — репетувала Мотря.

— Одчепись од мене, сатано! Я й дома не була, як вони міряли. Це правдива причепа! — сказала Кайдашиха. — Бере моє добро, ще й мене лає.

— Ідїть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикидаю за тин, а такі свого докажу, — кричала Мотря.

Мотря вибігла із сіней і побігла на город; за нею пішла Кайдашиха з Мелашкою, а за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почала міряти город поясом: упоперек Лаврінова половина вийшла більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддури кого дурнішого, а не мене, — крикнула Кайдашиха, — свою половину міряла, то натягувала, аж пояс луцав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс брався. Геть, погана! Дай я сама перемеряю з Мелашкою.

Кайдашиха перемеряла весь город упоперек — і знов обидві половини були однакові.

— А що, чия тепер правда! — говорила Кайдашиха. — Ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш, то стягуєш. Ти б людей соромилася! Тобі тільки б сидіти з жидівками в крамницях та обдурювати на аршині людей.

— Це якийсь жіночий сажень вигадала Мотря, що стягується й розтягується, як кому треба, — сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок, що в бузину вигнався, яким сажнем будеш міряти? Не бійся, мені не оддаси? — сказала Мотря.

— То відкуси його зубами! А де ж його дїть, коли він вигнався на вулицю? — сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилася до Лавріна за батьківську спадщину.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона. — Адже ж пасіка батькова! Добре, що все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами й однією яблунею.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— Авжеж полічила, і своїм не поступлюся. Садок не твій, а батьківський, — сказала Мотря.

— То пересади на свою половину! — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадить! Пересадиш, то підвередишся, — сказала Мотря.

— О, підвередишся, Мотре, коли Карпо не поможе, — сказав, сміючись, Лаврін.

— Уже хоч і підвереджуся чи ні, а таки свого докажу, — гукнула Мотря й ударила кулаком об кулак, — ходім лиш зараз у волость, нехай нас волость розсудить, а не ти із свекрухою. Дайте, лишень, нам половину пасіки, а як ні, то бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую, — кричала, аж сичала Мотря.

— Та подивися, лишень, на твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець і свиней, — сказав Карпо.

— Овва, який розумний! Забери ще половину котів і собак! — кричала Кайдашиха. — А батька хто лупив у груди? Лаврін хоч батька не бив.

— Не бив, тільки не слухав! — сказав спокійно Карпо.

— А ти забув, що я ще живу на світі? І я маю якесь право на батькове добро. Ти ладен, мабуть, мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха. — Ти хочеш із своєю Мотрею мене, сироту, скривдить? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить!

— Як громада, то й громада! Ходім у волость, бо я своєю часткою не поступлюся, — сказав Карпо.

Карпо з Лавріном і з Кайдашихою пішли у волость, а Мотря з Мелашкою zostались у дворі коло волості.

Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за живоття батька. Як почула це Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волостью.

Од того часу між Кайдашенками та їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердилися з Лавріном і з Кайдашихою та перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрій тим, що тобі волость присудила, — дражнилася стара Кайдашиха з Мотрею.

— Дражніть уже, дражніть, як ту собаку, — говорила Мотря й трохи не плакала від злості.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого. Треба було однієї іскорки, щоб схопилася пожежа. Та іскорка незабаром упала поперек усього на сміття.

Раз уранці Мелашка вимела хату й половину сіней, обмела коло своєї призьби, змела до порога та й пішла в хату за рядюгою, щоб винести сміття на смітник. Саме тоді Мотря вибігла із сіней і вгляділа коло порога сміття. Сміття було підметене аж під Мотрину призьбу.

— Доки я буду терпіти від тієї іродової Мелашки! — крикнула Мотря на весь двір; вона вхопила деркача та й розкидала сміття попід Лавріновою призьбою.

Мелашка вийшла з хати з рядниною. Коли гляне вона, сміття розкидане геть попід її призьбою й по призьбі.

— Хто це порозкидав сміття? — спитала Мелашка в Мотрі.

— Я розкидала: не мети свого сміття під мою призьбу, бо я тебе ним колись нагодую, — сказала із злістю Мотря.

— А зась! Не діждеш ти мене сміттям годувати. Нагодуй свого Карпа, — сказала Мелашка й почала змитати сміття до купи до порога.

— Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити! — ляснула Мотря.

— Авжеж, велика пані. Покаляєш, княгине, золоті підківки, — сказала Мелашка.

— Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, і натовчу мордою в сміття, щоб удруге так не робила, — сказала Мотря.

Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка спалахнула від сорому.

— А, ти, паскудо! То ти смієш мені таке говорити? Хіба ти моя свекруха? Ти думаєш, що я тобі мовчатиму? — розкричалася Мелашка. — То ти мене вчиш, як малу дитину? Ось тобі, ось тобі!

І Мелашка підкидала сміття деркачем на Мотрину призьбу, на сіни, на вікна, аж шибки у вікнах дзвеніли, а що було мокро, те попроставало до стіни.

Мотря глянула й рота роззявила. Вона не сподівалась од Мелашки такої сміливості й спочатку не знала, що казати.

— То це ти так! То це та, що від свекрухи втікала?

— Ти мені не свекруха, а я тобі не невістка. Я од тебе не втікати му й мовчать тобі не буду. Ось тобі на, ось тобі на!

Деркач свистів, як шуліка в повітрі, у Мелациних руках, а шибки аж дзенькали. Мотря кинулася до Мелашки та й почала видирати деркача з рук. Мелашка була слабкіша та випустила його з рук. Мотря замахнулася на неї деркачем. Карпо сидів у хаті, почув, що у вікна щось порощить. Йому здалося, що у вікна б'є град.

«Що це за диво! Небо ясне, а у вікна порощить град», — подумав він.

— Гвалт! Гвалт! — закричала Мелашка. — Якого ти дідька чіпляєшся до мене, сатано?!

З хати вибігла Кайдашиха просто від печі з кочергою в руках. Вона вгляділа, що Мотря підняла деркач угору й ладна вперіщити Мелашку, і махнула на Мотрю кочергою. Мотря відскочила від призьби, кочерга потрапила в Мотрине вікно. Шибка дзенькнула, а дрібне скло посипалося на призьбу.

З хати вибіг Карпо, а за ним Лаврін. Три молодіці вчепилися до кочерги та до деркача, кричали, тяглися, сіпали ті причандали на всі боки. Деркач розірвався. Нехворощ посипалася з деркача, неначе пір'я з гуски. Чоловіки розборошили жінок і розігнали їх.

— Одривай хату! Не буду я з вами жити через сіни, хоч би мала отут пропасти! — репетувала Мотря. — Бери, Карпе, сокиру, і зараз одривай хату, а як ти не хочеш, то я сама візьму сокиру та й заходжуся коло хати.

— Чи ви показалися, чи знавісніли? — говорив Карпо. — Хто це розбив вікно?

— Твоя мати! Це вже пішлося наче з Петрового дня! Одна обпаскудила мені стіни, друга вікна побила. Ось тобі за те! Ось тобі! — крикнула Мотря й почала хапачь рукою з калюжі грязь і кидати на Мелацину хату. Біла стіна стала ряба, неначе її обсіли жуки та гедзі.

— Бий тебе сила Божа! Не кидай, бо я тобі голову провалю кочергою, — крикнула Кайдашиха й погналася за Мотрею. Мотря втекла за причілок, виглядала з-за вугла й репетувала та кляла Кайдашиху.

— Лавріне! Одривай їх хату. Про мене, нехай Мотря йде жити під три чорти або під греблю; я з нею зроду-віку не буду жить під однією покрівлею, — кричала Кайдашиха.

— Карпе! Одривай хату, бо я підпалю й їх, і себе та й на Сибір піду, — кричала Мотря.

— Лавріне! Одривай їх хату, бо я ладна й до сусід вибратися. Зараз піду у волость, і нехай громада зійдеться та розкидає їх хату, — кричала Кайдашиха.

З тими словами Кайдашиха накинула свиту та й побігла у волость позивати Мотрю та Карпа. Волосний покликав Карпа на суд. Карпо сказав, що він не думає одривать хати, а то тільки полаялися та побилися молодиці. Волосний вигнав Кайдашиху. Слідком за Кайдашихою прибігла у волость Мотря й почала розказувати, починаючи від сміття. Волосний слухав, слухав та й плюнув.

— Ідть ви собі ік нечистій матері та, про мене, повибивайте й очі, не тільки вікна, — сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив.

Того ж таки вечора Кайдашиха повечеряла з дітьми й уже лагодилася лягати спати. Коли чує вона — на горищі закиркали в сідалі кури, закричали й кинулись із сідала.

— Ой, тхір на горищі! — сказала Кайдашиха.

— Може, злодюга лазить, — сказав Лаврін.

Кайдашиха вхопила лампу й вискочила в сіни; за нею вискочили в сіни Лаврін і Мелашка.

У сінях було ясно. Хтось лазив на горищі зі світлом.

— Хто там лазить? — гукнув Лаврін.

З горища ніхто не обзивався, тільки одна курка киркала на все горло, неначе її хто душив. Лаврін вискочив на драбину й заглянув на горище. Там стояла Мотря з куркою в руках.

— Якого ти нечистого полохаєш наших курей! — крикнув Лаврін, стоячи на щаблі.

— Хіба ти не бачиш? Свою курку впіймала на вашому сідалі.

— Хіба ж ми просили твою курку на наше сідало? — гукнув Лаврін. — Чи шапку перед нею здіймали, чи що?

— Верни, лишень, мені яйця, бо моя чорна курка вже давно несеться на твоєму горищі.

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

Мотря лазила по горищі та збирала по гніздах яйця. Сполохані сліпі кури кидалися по горищі, падали в сіни на світ.

— Ой Боже мій! Це не Мотря, а бендерська чума. Вона мене із світу зжене! — говорила Кайдашиха, — ще хату підпалить лампою. Покарав мене тобою Господь, та вже й не знаю за що!

— Мабуть, за вашу добрість, — обізвалася Мотря з горища й спустила з горища на щабель здорову ногу з товстою литкою.

Одна курка впала з горища й погасила світло. У сінях стало поночі. Лаврін стояв, сп'явши на драбину. Мотря штовх-

нула його п'ятою в зуби. Він сплюнув у сіни. Мотря штовхнула його по носі другою п'ятою. Гаряча литка посунулася по його лиці. Мотря ладна була сісти йому на голову.

— Куди ти сунешся на мою голову! — крикнув Лаврін і почав трясти драбину. — Не лізь, бо я тебе, сяка-така душе, скину з драбини!

Лаврін скочив у сіни й почав хитать драбину. Драбина стукала об стіну.

— Скинь її з драбини додолу, нехай собі голову скрутить, щоб знала, як лазити на наше горище, — кричала в темних сінях Кайдашиха.

Лаврін прийняв драбину. Мотря повисла на стіні. Половина Мотрі теліпалася на стіні, а друга половина вчепилася у бантину, як кішка, однією рукою та ліктем другої руки. Мотря держала в руці курку й не хотіла її пускати, а в пазусі в неї були яйця, дуже делікатний крам. Мотря боялася наробить у пазусі яєчні, держалася за бантину й ніяк не могла видертися назад на горище. Нижча половина тягла її вниз.

— Ой, лишенько, ой, упаду, ой-ой-ой, гвалт!.. — зарепетувала Мотря не своїм голосом.

Од гвалту Карпо не всидів у хаті й вискочив у сіни зі світлом. Лаврін стояв серед сіней з драбиною. Мотря теліпалася на стіні, неначе павук на павутині.

— Драбиною її плещи, та добре! — кричала Кайдашиха. — Нехай не збирає яєць на нашому горищі!

Кайдашиха кинулася до драбини й була б справді почастиувала нижчу половину Мотрі драбиною, але Карпо видрав драбину в Лавріна, пхнув матір так, що вона трохи не перекинулася, і підставив драбину під Мотрю. Вона злізла додолу з куркою в руках.

— Оддай мені яйця, злодійко! Нащо ти покрала наші яйця? — репетувала Мелашка.

— Це моя курка нанесла, — говорила Мотря, утікаючи у свою хату.

— А хіба ж твоя курка їх позначила, чи що? Як не вернеш яєць, я піду у волость, — говорила Кайдашиха.

— Про мене, ідїть і за волость, — кричала Мотря із своєї хати, витираючи ганчіркою яєчню в пазусі.

Мелашка засвітила світло, половила в сінях свої кури й повикидала їх на горище. В обох хатах ще довго було чути крик. Той крик стихав помаленьку, як хвиля на воді після вітру, доки зовсім не затих.

— Одривай хату від цих злиднів! — говорила Мотря у своїй хаті Карпові.

— Чи ти здуріла, чи що? Неначе хату одірвати так легко, як шматок хліба відкрають? Ти не знаєш, що то буде коштувать.

— Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву, — говорила Мотря.

— Ану, ну, спробуй! Оце вигала таке, що й купи не держиться.

Одначе швидко після того Карпо побачив, що Мотря говорила таке, що держалося купи.

На другий день Кайдашиха прибралась і пішла до священика жалітися на Мотрю. Вона розказала все діло не так священикові, як матушці. Матушка дала бабиним онукам коржиків і бубликів, печених із сахаром. Кайдашиха принесла ті гостинці, роздала Мелациним дітям. Мотрині діти почули носом гостинці й повибігали в сіни. Кайдашиха роздала й їм по бубликові.

— Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка, — крикнула Мотря із своєї хати. Діти забрали гостинці та й давай махати рученятами на бабу та промовлять ті слова, що їм доводилося не раз чути від матері.

— Баба погана, баба злодійка! — лепетали діти.

— А гостинця взяли від баби, ще й бабу лаєте, — сказала Кайдашиха й заплакала.

Мотря вискочила з хати, пооднімала від дітей бублики та й кинула собакам.

— Чи ти людина, чи ти звірюка, — сказала Кайдашиха, утираючи сльози.

Того-таки дня Мотрин старший хлопець напився з Мелашиною кухля води коло Мелашиної діжки, бо в сінях стояло дві діжки з водою: Мотрина по один бік, Мелашина по другий. Малий хлопець, не розбираючи материного погляду на право власності, ухопив кухоль з тієї діжки, що стояла до його ближче, але якось не вдержав кухля в руках, упустив та й розбив.

Кайдашиха вискочила з хати й наробила галасу.

— Бач, іророва душе, учила дітей мене ляяти, а твої діти мені шкоду роблять, — крикнула Кайдашиха до Мотрі у двері, — іди, лишень, сюди та подивися!

Мотря вибігла з хати й подивилася. Черепки лежали долі, а хлопець стояв, засунувши пальці в рот і схиливши винну голову.

Кайдашиха, недовго думавши, ухопила кухоль з Мотриної діжки та — хрюп ним об землю.

— Оце чорт його й видав. Старе, як мале! Зовсім баба з глузду з'їхала. Що вам дитина заподіяла? — крикнула Мотря.

— Твої діти такі зміюки, як і ти. Наплодила вовчентя, то не пускай їх до моєї діжки.

— То сховайте свою діжку в пазуху, а кухля мені купіть, бо ви не дитина, — сказала Мотря.

— Ова! Добре, що розпустила своїх дітей, як зінських щенят. Не діждеш, — сказала Кайдашиха.

— Коли так, то й я вам одячу! — сказала Мотря.

При тих словах вона побігла в Лаврінову хату, ухопила з полиці горшка та хрюпнула ним об землю. Мелашка й Лаврін тільки рота пороззявляли.

Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею.

— Коли так, то й я зугарна до московської закуції, — закричала Кайдашиха та, як несамовита, убігла в Мотрину хату, ухопила з припічка здорову макітру та — хрюп нею об землю.

Карпо схопився з лави. Йому здалося, що мати збожеволіла.

— О, стонадцять чортів вам з Мелашкою разом! За таку макітру я знаю, як вам оддячити! — закричала Мотря, бліда, як віск. Вона вскочила в Лаврінову хату, ухопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. Горшки застогнали: черепки посипалися додолу.

Кайдашиха, недовго думавши, ухопила кочергу, Мелашка вхопила рогача та в Мотрину хату! Кайдашиха лупила кочергою горшки на полиці, Мелашка частувала миски рогачем на миснику. Горшки сипалися з полиці, як яблука з яблуні, неначе земля тряслася.

Кайдашенки так здивувалися, що їм здалося, що молодіці зовсім показилися. Лаврінові спала на ум думка, чи не покусала часом матері скажена собака.

У Карпа була така сама думка. Йому здалося, що до Мотрі вже приступає. Але глянули вони, що з полиці сипляться горшки, а з мисника миски, та давай обороняють полицю та мисник. Карпо насилу поборов матір і одняв од неї кочергу. Лаврін висмикнув з Мелациних рук рогача й спас живоття трьом полумискам.

Усі три молодиці насилу дихали. Вони разом верещали, гвалтували, лаялися. Клекіт у хаті був такий, що не можна було нічого розібрати.

— Ти — змія люта, а не свекруха! — кричала Мотря. — Буду я чортова дочка, коли не розіб'ю тобі кочергою голови.

— Хто? Ти? Мені? Своїй матері? — сичала Кайдашиха. — Карпе! Ти чуєш, що твоя Мотрунька говорить на мене? То це ти таке говориш мені, своїй матері? Карпе, візьми вірвовку та повісь її зараз у сінях на бантині, бо як не повісиш, то я їй сама смерть заподію.

— Карпе, візьми налигача та прив'яжи на три дні свою матір серед вигону коло стовпа, мов скажену собаку, нехай на неї три дні собаки брешуть, нехай на неї три дні вся громада плює! Вона мене або отруїть, або зарубає, — верещала Мотря.

— Що ти кажеш? Щоб мене мій син, моя кров, і прив'язав налигачем серед вигону на сміх людям? — сичала Кайдашиха. — Ось я візьму мішка та напну тобі на голову, мов скаженій собаці, бо ти нас усіх перекусаєш.

Кайдашиха витягла з-під лави порожнього мішка й кинулася до Мотрі.

Карпо тільки очі витріщив і не знав, кого слухать: чи вішати жінку, чи прив'язувати налигачем матір.

— Ти злодійка! Ти покрала в нас яйця! — кричала Кайдашиха й кинулася до Мотрі з мішком у руках.

— Брешеш, не докажеш! Ти сама злодюга, бо обкрадала мене, мою працю цілий рік. Я на тебе робила, як на пана панщину, — кричала Мотря.

— А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? — пищала Кайдашиха. — Чом тебе чорти не понесли на Бессарабію або за границю?

— Овва, через таке паскудство та оце тікала б за границю! Тікай сама хоч під шум, під греблю! — гвалтувала Мотря. — Ти злодюга, ти відьма!

— Хто? Я відьма? Я злодюга? — сичала Кайдашиха. — Ось тобі на!

Кайдашиха тикнула Мотрі дулю й не потрапила в ніс, та в око. Мотря вхопила держача й сунула держалом Кайдашисі просто межі очі.

— Ой лишечко! Виколола проклята зміюка мені око! — заплакала Кайдашиха та вхопилася за праве око.

У неї з ока потекла кров. Лаврін і Мелашка побачили кров і розлютувалися. Вони кинулись обороняють матір. Лаврін пхнув Мотрю. Мотря дала сторчача на лаву. Карпо кинувсь обороняти Мотрю та пхнув Лавріна. Лаврін ударився об мисник. Три полумиски, захищені Лавріном од наглої смерті, посипалися йому на голову.

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

— Одривай, Карпе, хату, бо я тебе покину з твоєю проклятою матір'ю, з твоїм іродовим кодлом! — репетувала Мотря.

— У волость її, розбишаку! У тюрму її! Одривай, Лавріне, їх хату, бо я сама полізу та буду зривати кулики.

Лаврін і справді розлютувався. Він ухопив драбину, приставив до стріхи, вискочив на покрівлю й почав зривати кулики з Карпової хати. Кулики сипалися на землю. На хаті заблищали крокви й лати, наче сухі ребра.

Тим часом Кайдашиха зумисне розмазала кров по всьому виду, замазала в кров пазуху, повисмикувала з-під очіпка волосся та й побігла до священика, а потім у волость і наробила там гвалту.

— Ой Боже мій! Дзвонить в усі дзвони! Карпо з Мотрею вбили Лавріна, убили Мелашку, убили й мене! Рятуйте, хто в Бога вірує! — кричала не своїм голосом Кайдашиха у волості. — Скликайте громаду та зараз, зараз!

Волосний і писар, побачивши покривавлену Кайдашиху, полякались і побігли до Кайдашенків. За ними бігла Кайдашиха та галасувала на все село. Волосний з писарем прибігли у двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті та зривав кулики. З хати вибігла Мелашка, здорова й жива, а за нею Мотря.

— Рятуйте мене! — голосила Мотря. — Як мене знайдуть зарубану сокирою, то нехай уся громада знає, що мене зарубала свекруха! Рятуйте, хто в Бога вірує!

— Чого це ти, навісна, кричиш? — спитав голова. — Адже ж ти жива.

— Рятуйте мене, вона мене вже вбила! — репетувала Кайдашиха.

— Чи ви показалися, чи що? — сказав писар. — Бігає по дворі й кричить, що її вже вбили. Що тут у вас скоїлося?

— Ось що скоїлося! — ткнула пальцем на око Кайдашиха.

— А ти що робиш ото на хаті? — гукнув голова до Лавріна. — Зараз мені злазь і давай одвіт перед нами.

— Не злізу, доки не відірву Карпової хати, — говорив Лаврін і швиргонув куликом волосному на голову.

— Якого ти нечистого кидаєшся куликами? Зараз мені злазь, а то я полізу та сам тебе стягну та всиплю тобі сотню різок, — кричав волосний.

Лаврін трохи прохолов, зірвавши півсотні куликів, і зліз додолу. Волосний з писарем пішли в хату: у Лавріновій та в Карповій хаті валялися купами черепки.

З хати повибігали діти, угледіли страшне закривавлене бабине лице й підняли гвалт. Собаки гавкали на писаря та на голову, аж скиглили. Із села почали збігатися люди. Волосний з писарем та з кількома громадянами повели у волость Кайдашенків, їх жінок і Кайдашиху. Вони насилу розплутали їх справу й присудили Карпові відірвати хату й поставити окроми на своєму городі, бо Лаврін, як менший син, мав право зостатися в батьковій хаті й за те був повинен додержати матір до смерті. Громада присудила розділити ґрунт між Кайдашенками пополювині.

Волосний таки посадив Мотрю за бабине око в холодну на два дні.

Після такої колотнечі стара Кайдашиха заслабла. У неї нагнало око, як куряче яйце. Око стухло, але від того часу вона осліпла на праве око.

— Господи! Од чого це в нас почалася колотнеча в сім'ї? — казала Кайдашиха. — Це воно не дурно: це, мабуть, майстри закладали хату не на смерть, а на колотнечу. (...)

Минуло чимало років після панщини. Громада трохи заворушилась і почала встоювати за свою вигоду, за своє громадське право.

Тим часом громада почала діло з жидом. Один багатий жид з містечка заплатив панові добрі гроші й купив собі право поставити у селі на панській землі шинки. Він заквітчав своїми шинками село з чотирьох боків і пустив горілку по дешевшій ціні, ніж у громадському шинку. Люди кинулися за горілкою до жидівських шинків. Громадський шинок стояв порожній, у його ніхто й не заглядав.

Волосний зібрав громаду. Кайдашенки почали кричати в громаді.

— Панове громадо! — говорив Карпо. — Нехай ніхто із села не купує горілки в жидівських шинках. Посадім коло шинків десятицьких і соцьких, нехай дрючками відганяють людей.

— Я сам сяду з дрюком і буду відганяти хоч би й свою рідню! — гукнув Лаврін. — Нехай жида посадять дурно ціле літо над своїми барилами. Посидять та й підуть.

— Добре Кайдашенки радять! — загула громада. — Посадім людей та й не пускаймо нікого в жидівські шинки.

Громада порадилась і розійшлася.

Жид побачив, що непереливки, узяв відро горілки, одніс волосному; друге одніс писареві, зібрав до себе в шинок десять чоловіків, таких, що заправляли громадою, і поставив їм ціле відро горілки.

— Чого нам змагаться, — говорив хитрий жид, — нащо вам мене кривдить. Буду я заробляти, будете й ви. Я поставлю ціну у своїх шинках таку, як у вашому, ще й зараз заплачу у волость сорок карбованців одчпного.

— Чи вже заплатиш? — гукнули чоловіки.

— Ой-ой, чом і не заплатити для добрих людей; ви думаєте, що я жид, то в мене й душі нема? Я ладен і на церкву дати. Ет, та що й говорити! От вам хрест, коли не ймете віри.

І жид перехрестився зовсім по-християнськи.

— Чи ти ба! Жид хреститься! — гомоніли люди.

— Ви думаєте, що я не поважаю вашої віри? Та я ладен жити з вами, як із братами, — підлещувався жид. — От вам ще відро горілки! Суро! А винеси гостям оселедців і паляниць! — гукнув жид до жидівки.

Сура зітхнула на всю кімнату, так їй було шкода оселедців, але вона винесла й поклала перед людьми на столі.

— Їжте, люди добрі! Ви думаєте, що я шкодую для вас? — говорила Сура. — Ой вей мір, ой-ой! — прикинула вона вже тихенько, виходячи з хати.

Люди пили, закусували та слухали Берка, а Берко неначе грав їм на цимбалах своїми облесливими словами.

Давні панщанники понаставляли вуха та слухали Берка. Його слова, підсолжені горілкою та приправлені оселедцями, так і влазили в їх душі. Вони не знали, що жид вибере ті сорок карбованців і за оселедці, і за ту горілку, що вони в його дурнички п'ють, з їх-таки кишень — то недоливками, то водою, підливою в горілку, то більшою платою.

Люди розтали, як віск, і почали хвалити жида. Декотрі вже були зовсім п'яненькі.

— Так що ж, панове, та ще й які панове! Що тепер пан перед вами! Ви, Грицьку, тепер пан! От хто пан! Що схочете у волості, те й зробіте! Ви, Петре, тепер господар на все село, ніби князь! Тепер ви пани, а пани вже перевелися (...) — підлещувався Берко до мужиків. — Та що ж, панове, чи згодитесь громадою віддати мені й свій шинок і будете пускати людей у мої шинки? Я подарую сорок карбованців на волость, а за ваш шинок зараз покладу гроші на стіл!

— А добрий жид! — гукнув один п'яненко́кий мужик. — Ще й гроші зараз дає. Будемо стояти на сході за його!

— Авжеж будемо, бо ще й на церкву покладе!

Саме в той час Карпо Кайдашенко́ їхав з ярмарку, угледів коло панського шинку купу людей та й став. Берко знав, що Карпо горілки не любить і на сході йде все проти його. Він сховався в кімнату.

— Здоров був, Карпе! — гукнув Грицько й почав обнімать і цілувать Карпа. Гостра неголена Грицькова борода колола Карпове лице, неначе голками.

— Та здоров був... — говорив Карпо, одвертаючи лице, — та годі вже!

— Здоров був, соколе! Та зайти-бо в шинок і випий хоч чарочку з нами! — мовив Грицько й знов ухопив Карпа руками за шию та цмокнув його в щоку.

Грицькова борода подряпала Карпові щоку, аж кров виступила.

— Та відчепись ік нечистій матері. Оце припало тобі цілуватися! Аж кров виступила на щоці!

— Серце! Голубчику! Чи вже ти оце не вип'єш з нами хоч по одній чарці, хоч півчарки! Та тут же такий добрий жид! А! Що вже й казати!

Грицько розвів знову руки й наставив губи.

— Та відчепися собі! Піди, обними й поцілуй мою коняку, коли вже припала охота цілуватися, — говорив Карпо. — А нащо це ви горілку п'єте в жидівському шинку? — спитав Карпо.

— Та бодай не казати... — сказав Грицько, — тут такий добрий жид, такий добрий, чорт його знає, де він такий добрий узявся. Благодареніє Богу й усім святым, він і на церкву дасть! Ото кумедія!

— А ви забули, що самі на громаді постановили?

— Серце, голубчику, білий лебедіку! — говорив п'яний Грицько, тикнувши колючою бородою Карпові в ніс. — Та не цурайся-бо нашого хліба-солі.

Карпо бачив, що з п'яним розмовлять — тільки гаяти час, ударив коняку бато́гом. Віз покотився.

— Карпе! Карпе! Та зайти-бо та хоч по крапельці, хоч півкрапельки! — гукав позаду Грицько й біг за возом.

На другий день зібралася громада. Прийшов Карпо і вдивився.

Громада співала вже іншої: волосний та писар тягли за громадою й кричали, щоб оддати Беркові й громадський шинок, не тільки що пускати людей по горілку й у жидівські шинки... бо Берко зараз платить гроші...

— Панове громадо! Погана ваша рада, я не пристаю на це! — сказав понуро Карпо й одійшов од громади набік.

Громада віддала Беркові громадський шинок, хоч Берко на церкву грошей не дав, а тільки ду́рив п'яних мужиків.

Громада дорого потім заплатила хитрому жидові...

Берко приймав за горілку не тільки пашню, але навіть крадене сіно й солому. Понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валялися під його шинком, та зараз-таки підняв скажену ціну на горілку в усіх шинках.

ІХ

Цілу зиму Кайдашенки прожили в ладу. Кайдашиха, котру тепер на селі дражнили безокою економшею, сердилася на Мотрю, але невістки на те не вважали й жили між собою в згоді. Лаврін любив Мелашку: ніколи її не то що не бив, і пальцем не зачепив, навіть ніколи не лаявся з нею. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити й більше мовчав.

Але настала весна. Хати Кайдашенків стояли дуже близько одна коло одної, а їх городи були перегороджені тільки поганеньким тином.

Мелашка посадила огірки коло самого тину. Огірки зійшли, як зелене руно. Показалися ранні огірочки. Мотрин півень перескочив через тин і давай вибирати Мелашчині огірки. Півень сокотав і скликав курей. Усі Мотрині кури перелетіли через тин в огірки. За курми полізли крізь тин курчата. Квочка вигребла яму саме серед огудиння.

Стара Кайдашиха вийшла на город, угледіла таку шкоду та аж за голову захопилася. Вона налала під ногами палицю та й поперла нею на курей. Палиця влучила в півня; півень киркнув і потяг через тин перебіту ногу. Двоє курчат лягло на місці.

Мотря вибігла та вгледіла свого півня. Півень тяг ногу по землі.

— Чи це ви, мамо, перебили моєму півневі ногу? — гукнула Мотря через тин до Кайдашихи.

— А то ж хто? А як ще раз твої кури підуть на наші огірки, то я їх поріжу та поїм.

— То й заплатите! Хіба в нас волості нема, — говорила Мотря. — Не було, пак, вам на городі місця для огірків: насадили під самим перелазом. Карпе, чи ти бачиш, що то таке?

— А що? Півень ногу волочить, — спокійно обізвався Карпо.

— Карпе! Піди до матері та скажи їй, нехай вона другий раз не б'є моїх курей, — чіплялася Мотря.

— Гм? — мукнув Карпо, стоячи коло хати.

— Карпе! Чи ти чуєш, чи тобі позакладало? — кричала Мотря.

Карпо стояв і дивився на півня.

— Карпе! Чи ти глухий, чи ти хочеш мене із світу зогнати? Піди та вилай свою матір.

— Іди та й лайся, про мене, хоч до самого вечора, — сказав дуже спокійно Карпо.

— Так, їй-богу, так. Оце добре! Мати вбила двоє курчат, перебила півневі ногу.

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті
І. Нечуя-Левицького «Кайдашева
сім'я»

ся! — промовив спокійно Карпо, скося подивившись на Мотрю й насупивши брови.

Мотря одступилася.

Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та й побіг у Мотрину картоплю. Як угледіла Мотря, як ухопить хворостину, як уперіщить кабанчика по спині! Кабанчик закувікав та й потяг по землі зад з двома ногами. Мотря вхопила його за ноги та й перекинула в Лаврінів двір. Стара Кайдашиха вибігла з хати, угляділа кабанчика й наробила галасу на весь двір.

— А це хто перебив спину нашому кабанцеві?

— Я перебила! — гукнула Мотря з-за угла своєї хати. — Нехай не лазить у мій город. Оце вам за мого півня.

Мотря стояла за своєю хатою та виглядала зумисне Кайдашиху. Вона гукнула до Кайдашихи одривчасто, крутнулась і побігла в хату.

— Лавріне! Мелашко! Уся чесна громадо! Збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що наробила наша Мотруня?

Лаврін і Мелашка вибігли з хати й дивилися на бідного кабанця. Їх узяв жаль і досада.

— Це вже Мотря й справді не знати що виробляє, — сказав Лаврін на вітер.

Мотря стояла за вуглом і тільки того й ждала. Вона вискочила з-за вугла, як козак з маку.

— Ось і я! Чую, чую, як мене клянете! Оце вам за мого півня! Оце вам за мої курчата, що свекруха побила. Тепер позивайте мене!

Мотря вдарила кулаком об кулак, нахилившись через тин, як можна далі в Лаврінів двір, неначе хотіла достати кулаками до Кайдашихи; потім крутнулась і швидко щезла за вуглом, неначе на повітрі розлетілася.

Кайдашиха взяла кужіль, сіла прясти за хатою та все поглядала на огірки. Коли це Мотрин півень вилітає на тин; потріпав крилами, закукурікав і — шубовсть у Лаврінові огірки. Кайдашиха схопилася з місця та давай закрадатися до півня з кужелем. А півень клює огірки та тільки: ко-ко-ко-ко! — неначе дражниться з баби. Баба як поперла кужелем і лусь його по голові! Півень закрутився на одному місці. Кайдашиха вхопила його, скрутила йому в'язи, потім дорізала, опарила, обскубла та й укинула в борщ.

— Підсипай, підсипай перцю, — насмішкувато сказав Карпо.

— Біжи! Нехай Лаврін заплатить за півня! — крикнула Мотря під самим вухом у Карпа.

— Ану голосніше, бо не чую! Підкидай соли до перцю, бо вже давно їли з перцем.

— Піді посип перцем своїй матері в носі та в роті, — верещала Мотря.

— Та й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той перець. Уже дуже наперчила!

— Бий тебе сила Божа, ледащо! — крикнула Мотря, кидаючись до Карпа.

— Одчепись, бо як пхну, то й перекинеш!

Але в той час прийшли Мотрині діти до Мелациних дітей гулять. Старший хлопець і вгледів півнячу перебиту ногу, що стриміла з горшка. Він зараз чкурнув до матері та й розказав.

Мотря вбігла в Лаврінову хату, заглянула в піч, не сказавши добридень. Ой таточку! Ой лишечко! З горшка й справді стриміла здорова перебита півняча нога з товстою гулею посередині й з одним одрубаним кігтем. Не сказавши нікому й слова, Мотря вхопила півня за ногу, витягла з борщу та й дала драла з хати.

— Ой бабо! — крикнула одна дитина до старої Кайдашихи. — Побіг півень з горшка, тільки патьоки по припічку потекли.

Баба мовчала, надувши щоки. Мелашці стало ніяково. Лаврін осміхнувся.

Мотря вбігла у свою хату з півнем у руках і сунулася до Карпа.

— Чи ти ба, що твоя мати виробляє! Ото тобі перець із сіллю. Піди насип своїй матері повний рот перцю, ще й сліпе око потруси. Вона зовсім сказала і без перцю. Адже ж це наш півень? — сказала Мотря, показуючи Карпові перебиту ногу.

— Наш. Навіщо ж ти зарізала?

— Мати твоя скрутила йому голову, ще й у свій борщ укинула. Піди та виколи своїй матері друге око! Який ти господар! Чом ти їй нічого не кажеш? Та твоя мати відьма, та вона незабаром поріже та повкидає в борщ моїх дітей. Піди та хоч обскуби їй коси.

Карпові шкода було півня. Він розсердився на матір за такі збитки й мусив іти лягати з матір'ю та Лавріном.

Він вернувся додому, а тим часом Мотря звеліла своїм дітям упіймать Мелациного чорного півня та принести до хати. Хлопцям тільки того було й треба. Вони покатали на Лаврінів город, упіймали чорного півня й принесли матері. Мотря вкинула його в кучу.

Тим часом поганенький тинок між двома городами зовсім осунувся. Рову не було, і через тин почали скакати свині. На другий день у Карпів город ускочив Лаврінів рябий кабан і порався в картоплі.

Мотря вгледіла кабана й наробила гвалту. Вона вхопила рогача, діти забрали кочерги й гуртом кинулися за кабаном. За дітьми побігли собаки. Мотря з дітьми загнала кабана у свій хлів та й зачинила.

Лаврін почав кричати через тин, щоб Карпо випустив кабана.

— Авжеж! Кабан твій у займанні. Викупи, то й візьмеш, — гукнула Мотря через тин, — а як не викупиш, то верни мені півмішка картоплі.

Лаврін почухав потилицю та й пішов у хату. Кайдашиха тільки губи зціпила.

Того ж таки дня Карпа й Мотрю покликав їх кум у шинок полоскати повивач після похрестин. На Карповому дворі діти відв'язали коняку й почали їздити

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

А. Базилевич. Ілюстрації до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

верхом по дворі. Коняка зірнула з гнuzдечки, на radoщах хвицнула задніми ногами та й скочила через тин у Лаврінів город. Поганенький тинок звився, як полотно, під кінськими копитами й поліг на городину. Коняка пішла пастися на Лаврінові буряки.

Лаврінові діти прибігли в хату й дали знати бабі та батькові. Усі повибігали з хати, побрали дрючки та давай ганяться за конякою. Мелашка й Кайдашиха взяли її за гриву з двох боків, завели в хлів та й заперли.

Карпові діти бачили все те з двору. Вони зараз побігли в шинок і розказали, що їх коняка в займанні в баби, зачинена в хліві.

Карпо й Мотря вже трохи були напідпитку й побігли додому.

— Як! Чи то можна! За свого паршивого кабана вони сміли взяти нашого коня? — кричала дорогою Мотря.

— Я їм покажу, що мій кінь не те, що їх півень, — говорив сердитий Карпо.

Карпо з Мотрею прибігли додому. Стара Кайдашиха вешталася коло хати без діла: вона ждала Мотрі. У неї аж губи трусилися до лайки, та не було з ким лаяться. Вона вгледіла Мотрю й затрусилася.

— А нащо ви, мамо, зайняли нашу коняку? — гукнула Мотря до Кайдашихи.

— Оце б тягла твою дурну коняку через тин. На те зайняла, щоб вона в наш город не скакала, — обізвалася Кайдашиха.

Не чорна хмара із синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом із-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, із загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в одній сорочці й у вузькій запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одержу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влипла кругом її стану. У великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку із здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо у вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, у широких білих штанях з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей у вузьких штанцях, у сорочечнях з короткими рукавами, у спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, у запасці, у рясній білій, як сніг, сорочці, у здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затягай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, у червоній новій хустці, із зеленими та синіми квітками, у зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін у широких, рясних синіх з білими смугами штанях, у чоботях. Мелашка розцвіла та стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце ляло світ на двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашихі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка саяла, як кущ калини, посажений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалося між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилася поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалася по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей, їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

— Нащо ви відв'язали нашого коня та заперли у свій хлів? — крикнула Мотря. — Не святі ж прийшли з неба й одв'язали його!

— Одчепися, сатано! Хто його відв'язував? То твої діти їздили по дворі та й пустили його, — крикнула Кайдашиха.

— То, мамо, баба відв'язали коня та й пустили по дворі! — брехали Мотрині діти з-за угла.

— Ні, не баба! То Василь одв'язав та їздив, доки не впустив коня, а кінь як задер задні ноги та плиг у наш город! — кричав Лаврінів хлопець.

— Заплати три карбованці й оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня! — кричала баба Кайдашиха.

— Як то? За свого невірного гнилого кабана та ви взяли нашого коня! — репетувала Мотря, піднявши лице вгору.

— То ваш кінь гнилий та червивий, а не наш кабан, — кричала Мелашка з-за бабиних плечей.

— Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала, — кричала Мотря до Мелашки.

— Принеси лишень три карбованці, а ні, піду у волость тебе позивати, — обізвалася Мелашка.

— Ще й вона піде у волость! Утри передніше віскривого носа та тоді підеш у волость, — кричала Мотря.

— Не лайся, бо я тобі у вічі плюну, — говорила баба Кайдашиха.

Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці, по всьому яру, доходила до діброви. Люди з кутка позбігались і дивились у ворота й через тин. Декотрі сусіди почали вмикуватися, хотіли їх мирити та вговорювали Мотрю.

— Та це ж ті каторжні Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? — кричала Мотря до людей.

— Та це ж ті іродові Довбиші! Хіба ж ви їх не знаєте? — репетувала баба Кайдашиха. — Це ж вона того вовчого заводу з чортячими хвостами.

— Та годі вам лаятися! — гукнув з-за тину один чоловік.

— Як же годі! Та це ж ті підтикани, задрипані Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! — кричала Мотря. — Он зав'язалася, як на Великдень, а батько ходить по селі з торбами.

— Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмійш! У тебе й до того розуму та хисту нема, — кричала Мелашка.

— У тебе вже розуму, як у дірявому горшку: стільки, як у твоєї свекрухи! — кричала Мотря, узявшись за два кілки та висунувшись у Лаврінів двір.

— Що я тобі винна, що ти мене потріпуєш? — крикнула Кайдашиха й кинулася до тину так швидко, що Мотря покинула кілки й оступилась од тину.

— Оддайте мені коня! — крикнув Карпо після всього. — Бо як не оддасте, то я й сам візьму!

— Ба не візьмеш! Оддай перше кабана та ще й доплати, — обізвався Лаврін.

— А за віщо я буду тобі платити? Твої свині скакають у мій город, а моя коняка вскочила у твій! Оддай коня, бо піду з дрючком одпирати хлів, — гукнув Карпо.

— Ба не оддам! Про мене, іди у волость позивати, — кричав Лаврін.

Карпо стояв блідий, як смерть. У його голові трохи шуміла горілка. Він вхопив дрючка, скочив через тин і кинувся до хліва. З хліва в дірку, вище від дверей, виглядала смирна коняка з добрими очима. Усі у дворі стояли та мовчки дивилися на Карпа; усі боялися його зачіпати, бо знали, що він не спустить, як розлютується. Одна баба Кайдашиха кинулася до хліва й заступила двері.

Карпо вхопив матір за плечі, придушив з усієї сили до хліва та крикнув, як несамопитий:

— Натє, їжте мене, або я вас з'їм!

Карпо затрусив матір'ю так, що легенький хлів увесь затрусився. Баба заголовила, випручалась і навіть з двору. Карпо погнався за нею з дрючком. Але стара була прудка й так покотала з двору, як мала дівчина. Важкий Карпо в здорових чоботях ніяк не міг догнати матері.

— По спині лупи її! Виколи дрючком їй друге око! — кричала з двору Мотря.

Лаврін з Мелашкою побігли слідком за Карпом обороняють матір.

Кайдашиха побігла з гори й добігла до ставка. Карпо наздогнав її. Вона вже чула над головою дрючка й з переляку вскочила у ставок, не піднявши подола. Карпо добіг до води та й спинився.

— Не так шкода мені матері, як шкода чобіт! — гукнув він на березі.

— Гвалт! Рятуйте, хто в Бога вірує! Ой, утопить мене, — кричала баба, стоячи по коліна у воді.

— Та не втопишся, бабо, бо навіть і серед ставка старій жабі по коліна, — сказав один чоловік, що напував воли.

Карпо плюнув у воду, вернувся додому та й пішов у клуню спати. (...)

Минула зима. Знову настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знову почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. (...)

Груша росла широко й високо та довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карпів двір одійшла його груша. Але доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду того літа груша вродила, і ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, і солодкі, як мед. Таких груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля ажгнулося додолу.

Лаврінові діти довідалися, що та груша не дядькова. Хоч стоїть у дядьковому городі, а батькова. Стара бабуся їм докладно за все розказала й намовила їх полізти через тин і нарвать груш.

Діти тільки того й ждали. Хлопці полізли на грушу та й давай трусить, а дівчата збирали в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

— А нащо це ви рвете наші груші! — крикнула Мотря на небожів і небог.

— Еге! Це не ваші груші. Бабуся сказали, що це груша батькова, а не дядькова, — говорили діти та все збирали груші.

— Ось я вам дам груш! Зараз повикідайте мені груші з пазах, бо я нарву кропиви, і позадираю вам спіднички, і дам таких груш, що ви не потрапите, кудюю втікати.

Мотря кинулася до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулися на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

— А навіщо оце ти, Мотре, б'єш моїх дітей? — спитала в Мотрі Мелашка.

— За те, щоб не крали моїх груш, — обізвалася з-за тину Мотря.

— А хіба ж це твої груші? Це наша груша, хіба ж ти не знаєш, чи що? — говорила Мелашка.

— Ще що вигадай! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила на вербі груші, а на осіці кислиці, — говорила Мотря.

З хати вийшов Лаврін і почав оступатися за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати груші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати й уже лаяла Мотрю на всю пельку.

— Ідіть, діти, і рвіть груші сміливо! Це ваша груша, — говорила до дітей Кайдашиха.

— Нехай тільки влізуть у мій город удруге, то я їм ломакою ноги поперебиваю! — кричала Мотря.

А груші висіли, як горнята, і жовті, як віск! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони зовсім були чужі, а тут бабуся й мамуся кажуть, що можна й треба рвать.

Діти знову полізли крадькома на грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спину.

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Через тин лаялися вже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі.

— Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, іди позивай мене у волость, — говорив Лаврін.

— Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись, — говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків город, а Мотря все частувала їх різкою. Брати мусили йти у волость. У волості присудили, щоб Карпо давав щороку половину груш Лаврінові або щоб одгородив до Лаврінового двору грушу із землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю навіки.

— Авжеж! Так оце продам два аршини землі! — кричав Карпо. — Я й Лаврінових грошей не хочу й землі не дам. Про мене, нехай приймає собі грушу на свій двір, — говорив Карпо.

— Але ж, чоловіче, груші не можна прийняти, — говорив у волості голова, — а рубати доброго дерева гріх. Давай щороку половину груш Лаврінові, та й ідїть собі з Богом.

Лаврін і Карпо вийшли з волості й нібито помирилися. Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала іншої.

— За що їм давати половину? Чи то можна? Це вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює у волості.

Мотря знову ганяла Лаврінових дітей із свого города ломакою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти.

Минула зима, знову настало літо. Капосна груша, неначе на злість, ще більше розрослась і вишир, і вгору, знов уродила й стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові та дорого коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян було не жарти.

Знову почалася така сама комедія. Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулися на їх, як бджоли на мед. Мотря вибігла з коцюбою, побила дітей, ще й груші пооднімала. Мелашка розлютувалася за своїх дітей, як вовчиця, кинулася до Мотрі й трохи не здерла з неї очіпка. Карпо й Лаврін пішли до священика. Священик раяв їм зробити так само, як передніше раяли у волості.

— Ти, Карпе, заплати Лаврінові одчїпного три карбованці, і нехай груша буде навіки твоя. Ти, Лавріне, пристаєш на те? — спитав священик.

— Чи то можна пристати на те, — сказав Лаврін. — Я щороку продам груш за три карбованці, а то щоб я взяв три карбованці раз, та й годі. От нехай мені Карпо відріже на два аршини землі з грушею та й одгородить. От на це я пристану.

— Авжеж! У мене й так городу обмаль, ще й одріж йому на два аршини. Я на це не пристану, — сказав Карпо. — Про мене, Лавріне, бери грушу та пересади у свій город.

— То діліться щороку грушами пополовині, — сказав священик.

— Коли ж, батюшко, Лаврінові діти лазять у город, вибачайте, як свині, і толочать городину, а стара мати ще й намовляють їх, — сказав Карпо.

— Бо твоя жінка таки гадюка, вибачайте в цім слові, батюшко. Твою жінку тільки посадить у клітку та показувати за гроші, як звірюку, на ярмарках. Вона кривдила, батюшко, і нашу матір, вибила їй око, і моїх дітей так і лупить ломакою, по чому влучить, — жалівся Лаврін.

— То йдїть собі та, про мене, удавіться тими грушами разом із своїми жінками, — сказав священик, пішов у кімнату та й зачинив двері.

Карпо й Лаврін постояли й пішли додому та все лаялися. Лаврін кричав, що візьме сокиру та й зрубає грушу. Вони застали на дворі коло груші колотнечу: Мотря лупила коцюбою Лаврінових дітей, Мелашка з бабою одгриза-

лись од Мотрі й неначе гавкали через тин. Люди з кутка почали збігатися. Прибігли й баба Палажка Солов'їха, а за нею баба Параска Гришиха.

— Ой Господи! Якби хто взяв Лаврінову хату й одіпхнув її, — сказала премудра баба Палажка, — геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирилися.

— Навчай, навчай! Яка премудра! — не втерпіла баба Параска. — Подивися, лишень, на себе! Коли б твого чоловіка хто посунув за діброву, а твою дочку аж за Рось, а тебе аж у саме пекло, то, може б, і між вами був мир.

Діло з грушею скінчилося несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирилися. В обох садибах настала мирнота й тиша.

- 7.** Перегляньте ілюстрації до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» (див. у тексті твору), виберіть найколеритнішу з них і коротко перекажіть зображений на ній фрагмент.

- 8.** Виконайте завдання.

- 1.** Про двоїсту натуру Кайдашихи свідчить характеристика в рядку

- А** ...свекруха люта змія: ходить по хаті, полум'ям на мене дише, а з носа гонить дим кужелем.
- Б** Вона не злюбила Мелациних батьків, і як тільки бралася за тім'я, то згадувала Западинці та свої розглядини в Балахів.
- В** Кайдашиха почала свариться й стала дуже лайлива й опришкувата. Вона напала на Мелашку сливе кожного дня, точила її, як вода камінь.
- Г** Настали жнива. Кайдашиха запрягла Мелашку до роботи, як у віз... Кожної неділі просилася Мелашка в гості [до батьків], і кожної неділі Кайдашиха знаходила для неї роботу.
- Д** На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне; а як гляне, то від її очей молоко кисне.

- 2.** Установіть відповідність.

Героїня	Репліка
1 Кайдашиха	А Це нечиста сила мене давила... Двадцять пасок з'їла в Києві, а за двадцять першою такий гріх трапився. Послинив нечистий усе лице, і губи, і щоки.
2 Мотря	Б Одривай хату від цих злиднів! Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву.
3 Мелашка	В Не жаль мені ні села, ні роду, жаль мені тільки чоловіка. Мабуть, він за мною побивається, коли відразу так залило мою душу сльозами.
4 баба Палажка	Г Шкода мені тебе! У мене ще не було такої доброї та робочої наймички, як ти.
	Д Скинь її з драбини додолу, нехай собі голову скрутить.

3. Прочитайте рядки з повісті «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького.
Не чорна хмара із синього моря наступала, то виступала Мотря із Карпом із-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти.

У цьому уривку комічний ефект досягається через

- А** надуживання старослов'янізмів в описі побутової сцени
- Б** надмірне використання зниженої лексики
- В** змішування стилів — високого епічного з побутовим
- Г** гротескні характеристики членів родини
- Д** поєднання логічно несумісних, протилежних понять

4. «Іван Левицький — се великий артист (митець) зору, се колосальне, усеобіймаюче око України» (І. Франко). Як ви розумієте ці слова?
5. Який жанр твору «Кайдашева сім'я»?
6. Визначте ознаки реалізму в повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я».
7. Доберіть Марусі Кайдашисі й Мотрі характеристики з цих народних афоризмів. Свій вибір аргументуйте.
Яка головонька, така й розмовонька. Жила як у Бога за дверима, а пройшло літо, зав'язала білий світ. Кажуть, не родися, а вдайся. У воді не тоне, а у вогні не горить. Не той друг, що медом маже, а той, хто правду каже.
8. Чому гумор і сатиру в повісті «Кайдашева сім'я» називають «сміхом крізь сльози»?
9. Поміркуйте, завдяки яким композиційним особливостям повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» легко поставити на сцені.
10. Хто, на вашу думку, головний герой повісті «Кайдашева сім'я» — Омелько Кайдаш, Маруся, Карпо, Мотря, Лаврін, Мелашка чи взагалі родина Кайдашів? Аргументуйте свою думку.

11. Яка приказка (прислів'я) найбільше підходить як епіграф до повісті І. Нечуя-Левицького? Обґрунтуйте свій вибір.
Що посієш, те й пожнеш. Згода будує, а незгода руйнує. Не плюй у криницю: доведеться водиці напиться. Моя хата скраю — нічого не знаю. Лайкою й криком до згоди не дійдеш. Мир і лад — великий клад. Де лайка й бійка, там спайка не стійка. Гнів чоловіка сушить.
12. Чи актуальна, на вашу думку, повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» тепер? Свою думку аргументуйте.

9. Виконайте домашнє завдання.

1. Доберіть заголовки до кожної частини повісті «Кайдашева сім'я».
2. Випишіть із повісті цитати-приклади засобів комічного, розглянутих у статті підручника.
3. Перегляньте фільм «Кайдашева сім'я» і підготуйте невелике повідомлення про майстерність екранізації однойменної повісті: утілення ідеї твору, переконливість характерів, гру акторів, позасюжетні елементи тощо (за бажанням).

ПАНАС МИРНИЙ

(1849–1920)

1. Роздивіться картини й виконайте завдання.

І. Пенін. Запорозжці пишуть листа турецькому султану

М. Неєрев. Торг. Сцена з кріпацького побуту

М. Михайлишин. Садок вишневий коло хати

- А.** Коротко опишіть кожен період за хронологічною шкалою й зображеним на картинах.
- Б.** Яка картина має негативний зміст? Чому?
- В.** Чи впливає політична ситуація в країні на життя звичайних громадян? Аргументуйте свою думку.

2. Прочитавши матеріал про життєвий шлях Панаса Мирного (або переглянувши телефільм «Два світи Панаса Мирного»), випишіть у хронологічній послідовності основні події життя письменника.

Панас Рудченко (псевдонім — *Панас Мирний*) народився 13 травня 1849 р. в м. Миргороді, що на Полтавщині, у родині дрібного чиновника.

Батьки письменника жили в злагоді та взаємній пошані. У сім'ї дотримувалися патріархальних звичаїв, вели натуральне господарство. Батько, Яків Григорович, спочатку служив на посаді канцеляриста, а потім став бухгалтером повітового казначейства, дуже любив свою роботу, добре її знав. З дітьми (а їх у родині було п'ятеро: четверо синів та одна дочка) тримався на відстані. Цікаво, що найбільшою погрозою для них було «розкажу батькові». У зрілому віці всі сини поважали батька за його любов до роботи й однакове ставлення до всіх. Мати, Тетяна Яківна, була близькою до дітей, вела домашнє господарство, захоплювалася кулінарією й народною медициною (за допомогою до неї зверталися люди навіть із навколишніх міст і сіл). З дітьми вона спілкувалася тільки українською мовою; з імітацією голосу дійових осіб уміла розповідати бувальщини й історичні оповідки.

Чарівний світ казок і легенд, народних пісень полонив Панаса змалку, у світ народної творчості хлопчика ввела добра й мудра нянька Оришка, яка стала прообразом Чіпчиної баби в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». До речі, цей твір Панас Рудченко написав за участю старшого брата Івана, до якого найбільше тягнувся в дитинстві. Вони не були схожими один на одного: Іван —

Будинок батьків Панаса Мирного.
м. Миргород. Сучасне фото

щороку одержував похвальні листи, мріяв про гімназію й університет. Однак далі вчитися брати Рудченки не змогли через скромні сімейні статки. І все ж завдяки винятковій працьовитості й старанності досягли згодом високих посад і чинів.

З чотирнадцяти років Панас Рудченко служив у канцеляріях Гадяча, Прилук, Миргорода, а в 1871 р. домігся призначення в губернський центр Полтаву, де й прожив до кінця своїх днів. Поступово Панас піднімається кар'єрними щаблями, стає провідним співробітником Полтавської губернської казенної палати. А брат Іван дослужився до посади члена колегії міністерства фінансів.

Панас Мирний був дуже старанним у праці, дбайливо до неї ставився. Він знайшов у службі таке місце, яке забезпечувало матеріальний добробут, але дало змогу бути чесним, не робити людям зла.

Проте чиновницька кар'єра зовсім не захоплювала Рудченка. «Задумався я над життям свого брата-чиновника, — писав він ще замолоду в щоденнику. — Непривітне те сидіння з дня в день над столом, те брязкання на "щотах", те поставлення всяких "сведеній" і відомостей само тобі уїдається в серце, а коли ж нема хіті того робить, коли робиш ради шматка хліба, — о, яке невеселе й тяжке таке життя! Часом і начальник знічев'я налає тебе — то треба мовчати, коли хочеш м'який шматок хліба їсти... Серце моє наливалось огнем, у грудях ходили прибої гніву... О, чим я тобі відомщу, ти, кляте життя — невільне, підданське!»

Вихід із тяжкої духовної кризи підказав І. Нечуй-Левицький, який саме з'явився на літературній арені зі своїми першими творами. І ось молодий бухгалтер Полтавського скарбництва також вирішив писати, щоб сказати правду про свій прекрасний та нещасний народ, щоб виставити напоказ усьому світу «охранительні начала» самодержавства, людей жорстоких і неситих.

У серпні 1872 р. у львівському (тоді закордонному) журналі «Правда» дебютує віршем «Україна» новий автор — Панас Мирний. Нагадаймо, що на підросійській Україні царськими указами тоді було заборонено друкувати твори українською мовою. У листопаді й грудні в «Правді» з'являється перший прозовий твір цього автора — оповідання «Лихий попугав». Через два роки читач ознайомився з нарисом «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» і повістю «П'яниця». Ці твори відразу привернули увагу критиків, які побачили в них «свіжий та сильний талант». Підбадьорений успіхом, молодий письменник розпочав роботу над повістю «Чіпка», що невдовзі переросла в перший соціально-психологічний роман-епопею з народного життя «Хіба режуть воли, як ясла повні?».

Чернетку нової повісті Панас Мирний надіслав на рецензію братові, який, окрім служби, також серйозно займався фольклористикою й літературною критикою, був відомий під псевдонімом Іван Білик. Той схвалив загальний задум твору («Ти, довготелеса гітаро, серйозно талановито бренчиш — і мотиви, найбільш суттєві, схоплюєш точно», — писав він у листі), але висловив деякі суттєві зауваження ідейного характеру й запропонував разом переробити повість на панорамний роман. Спільний задум увінчався блискучим успіхом.

Панас Якович працював чиновником 57 років, дослужившись до чину цивільного генерала — дійсного статського радника. Становище зразкового урядовця було несумісним із захопленням українською літературою, яку царський уряд саме в той час прагнув знищити. Україномовна літературна творчість розглядалася як щось, з погляду імперської влади, ганебне. Ось чому брати Рудченки творили під псевдонімами й ретельно приховували свої справжні імена. Біографи Панаса Мирного знають лише один епізод, коли письменник відступив від своїх правил.

У квітні 1892 р. театральна трупа М. Садовського приїхала до Полтави з прем'єрою драми Панаса Мирного «Лимерівна», головну роль у якій грала неперевершена М. Заньковецька. Вистава пройшла з великим успіхом. Під захоплені вигуки публіки: «Автора! Автора!» — зачарований грою талановитої актриси, зворушений до сліз, Панас Мирний забув про свій кодекс — не розкривати, берегти таємницю псевдоніма — і піднявся на сцену. Перед здивованими очима глядачів стояв знайомий багатьом полісільй, худий, засмоктаний «бомагами» і «докладами», трохи зняковілий та розчулений колезький радник П. Я. Рудченко. Марія Заньковецька подарувала йому вінок...

Роман «Хіба режуть воли, як ясла повні?», написаний у двадцятишестирічному віці, увів Панаса Мирного в коло класиків української літератури. Згодом митець почав писати не менш грандіозний твір — роман «Повія», але з кожним роком усе важче й важче було знаходити час для улюбленої творчої праці: казенні обов'язки забирали всі сили й час. Тож для письменства залишалася «третя зміна» — ніч, адже в «другу зміну» (вечір після роботи) він, як старанний чиновник, сидів над узятими з роботи паперами.

З такою завантаженістю на службі й заняттями літературою можна було на все життя залишитися самотнім. Проте в сорокарічному віці Панас Рудченко зустрівся з Олександрою Михайлівною Шейдеман, яка походила з роду німецьких дворян. Вона мала вищу музичну освіту (закінчила Харківську консерваторію), володіла кількома іноземними мовами, була начитана. У 1889 р. закохані побралися, але подружнє життя виявилось нелегким. Олександра часто хворіла. У родині народилося троє синів. Для літературної творчості залишалось дуже мало часу. Починаючи з 1890-х років Панас Мирний пише все менше й рідко друкує свої твори.

Останні роки письменника затьмарені багатьма трагічними подіями: із життя на початку ХХ ст. пішов брат Іван, а згодом і мати, на війні загинув

Панас Мирний з нареченою
Олександрою. 1889 р.

старший син Віктор, відійшли у вічність найближчі друзі й літературні побратими — М. Старицький, Б. Грінченко, І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський, Леся Українка.

Панас Мирний помер 28 січня 1920 р. в м. Полтаві через хворобу (інсульт). В особовій справі Панаса Рудченка вперше за 57 років бездоганної роботи з'явився запис, у якому йшлося про звільнення його з числа службовців у зв'язку зі смертю. За стародавнім звичаєм труну під червоною китайкою везли на санях двома парами волів. Тисячі полтавців прощалися з корифеєм української прози, який залишив нащадкам чисте зерно правди про свій народ і свою епоху.

Два світи Панаса Мирного.

3. Прочитайте короткий огляд творчості Панаса Мирного й розкажіть, за яким із його творів ви зняли б кінофільм. Аргументуйте свій вибір.

Творчий доробок. Панас Мирний створив два великі романи — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і «Повія», три повісті — «П'яниця», «Лихі люди», «Лихо давнє й сьогочасне», увійшовши в літературу як основоположник українського соціально-психологічного роману й повісті. А ще в доробку письменника — вірші, п'ять п'єс (найвідоміша — «Лимерівна»), оповідання («Морозенко», «Лихий попутав»), переклади В. Шекспіра, публіцистика. Більшість творів написано в 1870–1880-х роках.

Панас Мирний виявив потужний талант письменника-реаліста, майстра психологічного аналізу, він тонко простежив умови й чинники формування людини як особистості. Його героями стають різні соціальні типи: селяни, поміщики, міщани й інтелігенція.

Вершиною епічного мислення Панаса Мирного стали романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і «Повія», у яких письменник художньо досліджує неординарну людину, докладно простежуючи її психічний стан за різних обставин. Про перший роман ви дізнаєтеся далі, а зараз зупинимося на **«Повії»** — широкому епічному полотні, якому Панас Мирний присвятив кілька десятиліть своєї творчості. Письменник так визначив художній задум роману: «Головна ідея моєї праці — виставити пролетарку й повію сьогочасну, її побут у селі (перша частина), у місті (друга частина), на слизькому шляху (третя частина), попідтинню (четверта)».

Афіша
кінофільму
«Повія»

У романі розповідається про знівечену долю жінки, яку виштовхнуло пореформене суспільство, роздерте гострими соціальними контрастами. Сільська дівчина *Христя Притиківна* спочатку стає наймичкою, а потім міською повією. Дівчина опускається на саме соціальне дно, а згодом, повернувшись у рідне село, вона замирає під корчмою, яка колись була її батьківською хатою.

Письменник виразно розкрив не лише трагедію сільської дівчини, а й її вину у своїй біді. Заражена сифілісом, безноса Христя не кинула страшного ремесла, а й далі продовжувала заражати смертельною хворобою (соціальне дно, патологічна психіка, найтемніші фізіологічні сторони людської душі — ознаки натуралізму в романі «Повія»). У творі вирішується головна проблема всієї творчості Панаса Мирного — проблема «пропащої сили». Через кілька років після виходу у світ перших частин «Повії» був надрукований роман Л. Толстого «Воскресіння». Це засвідчило актуальність теми й проблем, порушених Панасом Мирним, бо між цими двома романами можна провести паралелі як жанрового, так і проблемно-психологічного характеру.

Серед драматичних творів Панаса Мирного найвизначнішою є п'єса *«Лимерівна»* (1892). Вона витримала творчу конкуренцію з найкращими драмами того часу й надовго увійшла до репертуару «Театру корифеїв». Головну героїню блискуче зіграла М. Заньковецька, яка називала цю роль найулюбленішою. Основний конфлікт драми розгортається навколо боротьби *Наталки* й *Василя* за своє кохання (дівчина змушена одружитися з багатим нелюбом *Шкандибенком*, який ще й *«шкандибає на голову»*), а ширше — за своє щастя й волю. Василь — сирота, наймит заможного козака — виявився міцнішим і стійкішим від спрямованого проти нього зла. Натомість Наталку злі сили не тільки доводять до божевільного стану, а й змушують закінчити життя самогубством. Такий розвиток подій виявляє деяку полегшеність, штучність у створенні образу Василя. Шекспірівської енергії для нього в письменника ніби не вистачило, адже герой виявився неспроможним боротися до кінця за Наталку. Наталка ж — справді шекспірівська Джульєтта, компроміс для якої — лише її смерть. Смерть головної героїні розставила все на свої місця: нещира й підступна подруга Маруся лементує, що пострижеться після цього в черниці, Лимериха зізнається, що це вона сама *«пропила»* свою дочку, а Василь збирається йти за Дніпро в гайдамаки, адже там *«правда карає кривду»*.

Драмою «Лимерівна», романами «Повія» і «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панас Мирний виконав свою творчу програму — створив щось дуже суттєве в українській літературі, спонукав читача вжахнутися від кричущого суспільного зла, стати людянішим і милосерднішим. Центральним твором майстра дослідники вважають роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

4. Опрацювавши матеріал про роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», заповніть літературний паспорт цього твору.

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». У 70-х роках XIX ст. провідною темою українських письменників було, як уже зазначалося раніше, життя села. Реформа кріпосного права 1861 р., стрімка капіталізація принесли в селянський світ нові проблеми: хлібороб опинився перед складним вибором — господарювати по-старому чи йти в місто на заробітки; зберігати совість, давні моральні устої

чи зректися всього цього заради виживання й збагачення; боротися за свої права чи підкоритися жорстокому світові... Відповідно нового забарвлення в літературі набули й характери селян.

Найпомітнішим здобутком українського красного письменства в розкритті цієї теми вважається роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Це був перший «роман з народного життя», у якому, за визначенням І. Франка, «змальовано майже столітню історію українського села», розкрито тогочасну дійсність у всіх її складностях і суперечностях.

Історія написання роману. Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» академік О. Білецький назвав «будинком із багатьма прибудовами й надбудовами, зробленими неодноразово й не за строгим планом». Чому? Відповідь на запитання приховує історія створення цього широкого епічного полотна.

Поштовхом для написання роману став розлогий нарис¹ Панаса Мирного «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», за основу якого взято розповідь візника про місцевого розбійника Василя Гнидку (цю історію письменник почув по дорозі до батьків на Великодні свята 14 квітня 1872 р.).

Нарис було надруковано у львівському журналі «Правда» в 1874 р. У ньому розповідається, як заможний селянин із Заїчинців Василь Гнидка організував банду й кілька літ тримав у постійному страху чотири повіти. Панас Мирний назвав Гнидку «безталанною дитиною свого віку, скаліченим виводком свого побиту», адже йому Бог дав розум і силу для добрих справ: *«На все вдатний, до всього здався, чи до ремесла, чи до роботи якої його пошли, йому дай. Сам чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запалений був!»*

У нарисі Панас Мирний розглядає людину як сукупність суспільних відносин, але Іван Білик порадив братові інший погляд: «Прочитай ще раз “Чіпку” — і ти побачиш, що життя, виведене в повісті, жахливе. Але хіба ж теперішнє життя не становить нічого, крім п'янства, дурості, заздрості, розбою, убивства?» Кри-

Панас Мирний
та Іван Білик. 1881 р.

тик переконував брата, що суспільство тримається не на грішниках, а на святих, «воно тримається людською сутністю людини, а не звірячою. Звіряча сутність — злочини — лише є протестом проти мерзенного устрою людської сутності. Хіба ревуть воли, як ясла повні? (Йов)». Так метафора з біблійної Книги Йова, яку підказав Іван Білик, стала назвою майбутнього роману.

У листопаді 1872 р. Панас Мирний закінчив повість «Чіпка» — першу редакцію майбутнього роману, написану на основі нарису. Згодом письменник погодився на переконання брата створити «народний роман на основі щирого реалізму». Сам Іван Білик також долучився до роботи над новою версією твору. У романі переплелися два художні підходи — публіцистичний (Іван Білик віддавав перевагу соціальному аспекту) і суто художній

¹ *Нарис* — оповідний художньо-публіцистичний твір, у якому автор показує помічені ним у житті дійсні факти (реальних людей, події).

(Панас Мирний). Тому в історії української літератури обох братів Рудченків вважають співавторами твору. Під час доопрацювання задуму автори все більше заглибилися в історію, унаслідок чого й з'явилися ті «прибудови», про які писав академік О. Білецький. Після вдосконалення повість стала широкоформатним, панорамним, реалістичним романом, час дії в якому сягає від катерининських часів до пореформених 1860-х років.

Через сумнозвісний Емський указ 1876 р. роман зумів надрукувати М. Драгоманов тільки за кордоном — у Женеві в 1880 р. на кошти українських громад. Після виходу у світ твір одразу потрапив до списку книжок, заборонених у Російській імперії. Уперше легально роман було опубліковано в 1903 р. в журналі «Киевская старина» під назвою «Пропаша сила».

Ідейно-тематичний зміст. Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» став першою в нашому письменстві монументальною селянською епопеєю, усебічним змалюванням життя українського села. Автори сміливо утверджують важливу в усі віки ідею — народ жив би мирно, якби не нестерпне гноблення (воли б не ревли, якби ясла були повні), але разом із тим за допомогою насильства світ не вдосконалиш. Відповідаючи на зло злом, людина лише посилює його й замикає коло, з якого немає виходу.

Сучасні літературознавці визначають *тему роману* як зображений на широкому суспільному тлі життєпис злочинця Чіпки від його народження до ув'язнення на каторгу.

Жанрові й стильові особливості твору. У романі порушено суспільно значущі соціальні проблеми, тому за характером він — *соціальний*. Крім того, соціальні процеси зображено через психологію героїв, їхні думки, прагнення й переживання, звідси глибокий психологізм. Отже, це яскраво виражений *соціально-психологічний роман*.

Ця жанрова форма роману — надбання реалістичного мистецтва. Найвидатнішими майстрами роману стали О. де Бальзак, Стендаль, Г. Флобер, І. Тургенєв, Ф. Достоевський, Л. Толстой. У реалістичному полотні Панаса Мирного й Івана Білика трапляються й романтичні вкраплення, особливо в першому ліричному розділі «Польова царівна».

Поява соціально-психологічного роману засвідчує зрілість літератури й культури того чи того народу.

Композиція та сюжет. Композиція роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» складна: він має чотири частини, тридцять розділів.

Основні сюжетні лінії роману:

- рід і життя Чіпки;
- рід і життя Максима Гудзя;
- Грицько та його дружина;
- пани Польські;
- історія села Пісок.

Сюжетні лінії то розгортаються окремо, то перетинаються. Вони розвиваються на тлі суспільно-історичних подій та тісно з ними пов'язані. Початок роману ліричний, з інтригою: у першому розділі («Польова царівна») автори знайомлять нас із Чіпкою, Галею, Мотрею, але хто вони й чим живуть — ми ще не знаємо. А далі розповідається про батьків Чіпки, його дитинство та юність, а та-

кож про Грицька й Христю. Перша частина переважно виконує роль *експозиції*.

А ось друга частина переносить читача в далеку історію закріпачення села Пісок, яка в основному розвивається трьома сюжетними лініями: історія села, роду Максима Гудзя та панів Польських. Отже, перші дві частини — це фактично *експозиція й передісторія*.

Зав'язку автори подали в третій частині, яка починається розділом із промовистою назвою «Нема землі», — тут Чіпка Варениченко втрачає землю. Саме з цього моменту й починається напружений розвиток подій, що досягає *кульмінації* в епізодах реакції Чіпки на вигнання його із земства, у його духовному зламі. І відразу після кульмінації йде *розв'язка* — знищення козацької родини Хоменків та арешт головного героя.

Особливої уваги заслуговує друга частина роману, яка забезпечує йому панорамність, до того ж вона найбільш самодостатня. Крізь призму долі села Пісок у ній показано понадстолітню українську історію. Тут ідеться про перетворення козаків на «покірних волів». Згадуються історичні події: скасування Гетьманщини; гайдамаччина; зруйнування Січі генералом Текелієм, Очакова — турками; польське повстання під проводом Т. Костюшка; запровадження Катериною II кріпацтва на землях України; повстання декабристів («*тоді саме царська гвардія з масонами забунтувала...*») і навіть революційна хвиля 1848 р., що прокотилася Європою.

Козацька слобода Піски втрачає волю. Село віддають колишньому шляхтичу-поляку, який вислужився в російській армії до генерала. Селян же за принципом «*поділяй та володій*» ділять на козаків і «*генералових*».

У другій частині оповідь ведеться за законами хроніки. У ній з'являються нові персонажі, як, наприклад, останній січовик Мирон Гудзь, чия туга за волею передалась онукові Максимові. З хроніки села Пісок вириває й історія Чіпчиного батька, Івана Вареника, незаконнонародженого панського сина. Час від часу оповідь набуває сатиричного забарвлення. Саме так змальовано зверхню щодо піщанських «*хахлів*» і «*мазеп*» генеральшу та її «*кацапський*» почет. Проте й сцени, у яких селяни принижуються перед панею, теж не позбавлені гірких сатиричних нот. Сумирність «*волів*» викликає в авторів роману досаду.

Співавторство І. Білика виявилось в наповненні роману історичним і суспільствознавчим змістом. Немало місця в другій частині відведено сторінкам, присвяченим праці українського селянина. Щодо персонажів, то на перший план тут усе помітніше виступає Максим Гудзь з його баламутством, історією перебування в «*некрутах*» (тобто — у москалях), а потім поверненням у рідне село. Загалом друга частина сюжетно мало пов'язана з трьома іншими. «Прив'язкою» є та обставина, що Максим Гудзь — батько Галі, майбутньої дружини Чіпки Вареника. Суттєвим є також вихід через ретроспекції на значний історичний часопростір.

Образна система. У центрі роману — образ Чіпки. Його історія займає три частини твору. **Чіпка (Ничипір) Варениченко** — найпомітніший, особливо детально виписаний *образ революціонера, бунтаря* у вітчизняній літературі другої половини XIX ст. Панас Мирний та Іван Білик докладно простежили, як потенційно добру, чулу, чесну й совісну людину затята революційність, мстивість неминуче веде до страхітливого морального краху. Доля й суспільство справді дуже несправедливі до Чіпки. Однак чи можна через це зневірюватися й мстити? Він

обирає саме такий шлях. Безвихідне узагальнення «*немає правди на світі*» підказує йому більшовицьку ідею: «*Куди не глянь, де не кинь, — усюди кривда та й кривда! Коли б можна, увесь би світ виполонив (тобто виполов, знищив. — Авт.), а виростив новий! Тоді б, може, і правда настала!*»

Разюче символічна кінцівка роману: Чіпки зрікаються, його проклинують і Галя, і мати — найдорожчі люди, для яких, власне, він і шукав ножем правду й щастя. З пекучим докором на устах: «*Так оце та правда?!*» — дружина накладає на себе руки. А мати сама віддає на кару свого сина-убивцю, щоб зупинити його сатанинство. Адже для Мотрі Господня заповідь («Не вбий!» — заповідь добра, любові до ближнього) вища, ніж материнські почуття. Зрозуміло, і Мотря, і Галя — то сама Україна, душа нашого народу, що однозначно відкидає кривавий шлях боротьби з несправедливістю.

Автори наголошують, що, незважаючи на все, Чіпка міг зробити й інший вибір. Життєві умови, які формували його як особистість, не такі вже й однозначні, одновимірні. Якись обставини тягли Варениченка в прірву морального занепаду, а інші оберігали його від «слизької дороги» (*порівняйте їх за допомогою таблиці*).

Негативні впливи	Позитивні впливи
дитинство байстрюка	добродійна поведінка й повчання баби Оришки та діда Уласа
отроцтво наймита	кохання до Галі, яка є символом краси
відсудження землі	материні протести проти непристойної поведінки сина
концепція Пороха про панування неправди у світі	родинний затишок
лихе товариство, що штовхало до злочинства	обрання Чіпки в земство
поразка в земській боротьбі проти панства	господарські успіхи

Отже, негативні й позитивні впливи в житті Чіпки зрівноважені — це значить, що не самі лише зовнішні причини штовхали його на «слизьку дорогу».

Злети й падіння Чіпки Вареника нагадують синусоїду. Його звивистий шлях має принаймні чотири виразні віхи.

1. **Дидилія.** З неї починається роман. Знайомство з Чіпкою відбувається в момент, коли до нього приходять кохання до «польової царівни» Галі.

2. **Душевний занепад.** У Чіпки незаконно відсуджують землю — і він із власною йому категоричністю вирішує, що «*правди немає*». Після цього Чіпка запиває, зв'язується з «трійцею» сільських гультіпак і мріє про помсту кривдникам. Уже тепер він ладен чинити розбій. Утім, це ще не остаточне спустошення душі.

Усе, що відбувається з Чіпкою, найкраще розуміє Христя, дружина Грицька Чупруненка. Вона каже, що Чіпка — це «*боляща душа*». Справді — боляща, адже йдеться про неприйняття неправди, болісну, імпульсивну реакцію на «*дурні*

умови», про бунт, хоч і химерний. У Чіпці живе органічне хліборобське начало, яке теж нагадує про себе (добро він легко спускає з рук, а хліб продати не може!).

3. **Нова ідилія.** «Воскресіння» Чіпки мотивується:

- а) його розчаруванням у дружках-гультіпаках;
- б) докорами сумління, каяттям перед матір'ю, якій він завдав страждань;
- в) тугою за звичайним людським щастям.

Чіпка стає полотенщиком Никифором Івановичем — поважною комерційною людиною. Він прагне служити громаді й навіть балотується до земської управи.

4. **Катастрофа.** Її причина — комедія з виборами до управи — ще одна несправедливість, якої Чіпка стерпіти не в силі. Образ, тяжке почуття пережитої кривди породжують злість, стають рушієм тотальної помсти. Сам того не помітивши, Чіпка виходить на розбійницький шлях, вороття з якого вже немає.

Звісно, «*дурні умови*» у цій драматичній історії відіграли не останню роль. Проте вони однакові для таких різних людей, як Чіпка Вареник і Грицько Чупруненко. Тим часом Грицько — сумирний, терплячий хазяїн, а Чіпка — бунтар, правдобо-рець, який, зрештою, виявляється «пропащою силою» (ще одна опозиційна пара героїв у Панаса Мирного).

Розбійництво Чіпки, отже, коріниться в його індивідуально-психологічних особливостях, розкритих письменниками надзвичайно цікаво.

У сцені першої зустрічі з героєм автори виокремлюють кілька містких психологічних портретних деталей: *«Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах і селах. Одно тільки в нього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...»* Туга — це складне, змішане почуття, яке вбирає тривогу, сум і нудьгу. У «*хижій тузі*» Чіпки вгадується передвістя його подальшої долі. У цій деталі — і натяк на майбутню трагедію Чіпки, його пропачість, й обіцянка чогось зловісного.

В. Євдокимов. Малий Чіпка. Ілюстрація до роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Що ж до причин такої незвичайної туги молодого Чіпки Вареника, то й вони очевидні:

- комплекс байстрюка; пережиті дитячі образи, що позначаються на поведінці й душевній структурі хлопчика (невеселе, вовчкувате, тихе...);
- суперечливість реакцій та душевних поривів малого Чіпки: він прагне бути добрим, здатен поетично відчувати красу — і легко засліплюється якимось почуттям, буває жорстоким (як в епізодах із горобцями чи з Бозею, зображеним на іконі);
- мимовільна жорстокість, імпульсивність, безоглядність, прихована злість — цим рисам Чіпки автори приділяли належну увагу в «дитячих» розділах роману;
- Чіпка — не такий, як усі; для Грицька він узагалі «*парень добрий, та тільки чудний собі*».

Те, що Чіпка випадає із загального ряду, теж зумовило моторошне перетворення правдошукача на розбійника.

Грицько Чупруненко мав приблизно такі ж стартові позиції, як і Чіпка, чи навіть гірші: сирота, батьки померли

під час епідемії холери, змалку жив біля далекої родички-удови, а вже потім у діда Уласа. Його життя в підпасичах таке ж, як і в Чіпки, — голодне роздолля із сухарями чорними, як земля. Деякі його риси промовисто виявляються вже в дитинстві:десь не було видно Грицька, коли вовк на отару напав; *«сидів, рота роззявивши, коли дід повідав, що пани знову забирають його до двору, і не журився долею Уласа»*.

Разом із тим хлопець виростає роботящим, адже мріє жити заможню, мати чепуреньку, хазяйновиту жіночку й *«діток маленьких коло неї»*. *«Купивши ґрунт, почув себе Грицько зараз іншим... зовсім іншими очима дивився на людей: до багачів горнувся, а на голоту дивився згорда»*. Мав намір одружитися з багачкою, але з того нічого не вийшло, узяв собі сусідську наймичку Христю. *«І стали вони між людьми поважними хазяїнами, чесними, робочими людьми, добрими сусідами, навдивовижу парою»*, яку старші молодшим за приклад ставили (сироти, наймити, а стали хазяїнами!).

Однак автори роману мають сумнів щодо того, чи треба з Грицька брати приклад, бо його життєва філософія — *«своя сорочка ближче до тіла»*. Найяскравіше вона дала про себе знати під час розправи з кріпаками: на заклик Чіпки заступитися за кривджених Грицько, не сказавши ні слова, зник у чужому городі, а вдома хвалився перед Христею своїм «вчинком», називав кріпаків злодіями й голотою.

Дружба Грицька з товаришем дитинства «коливається», як стрілка барометра: коли він повернувся із заробітків із грошима, то гордував Чіпкою, коли ж Вареничню поправив господарство, Грицько поновив із ним товариські стосунки.

Дуже привабливий зовнішністю й молодечим запалом є **Максим Гудзь**: *«Як же дійшов до літ та убрався в силу — біда з ним та й годі! Високого зросту, бравий, широкоплечий, як із заліза збитий, а до того ще меткий, як заєць, співун-реготун... Хороший з лиця — повновидий, рум'янець на всю щоку, з чорними веселими очима, лискучим усом — він був перший красень на селі»*. Ні Максим, ні його батьки не знали кріпацької неволі (його дід Мирон зумів свого часу відстояти козацьке звання): тому родина жила у відносному достатку. Максим виростав жвавим і непостійним: за все брався із запалом і швидко охолоджувався до тієї чи іншої роботи. Найбільшою розвагою для нього, малого, була гра в бої з татарами. Так він виховував у собі сміливість, яка виразно виявилася в поєдинку з панським бугаєм. У парубоцькому віці Максим верховодив усіма: красивий, сильний, веселий, сміливий, гострий на язик хлопець подобався всім ровесникам.

Однак витівки його ставали все дошкульнішими: заніс ворота на верх дуба, вимадав удові дьогтем ворота, звів молоду дівчину... А коли полюбив горілку й почав допикати кріпакам, батько змушений був віддати Максима в солдати.

Солдатською наукою він оволодів швидко й дослужився до унтер-офіцера. Так само швидко й опанував нечесний промисел — *«прокормлення»*: рота вивряджала кількох солдатів, щоб ті збирали милостиню в населення, щоправда, цю «милостиню» то випрошували, то відбирали, а то й крали. Максим одружився із злодійкуватою Явдошкою. Він збирав данину з *«прокормлення»*, а жінка — перепродувала крадене. Під час Кримської війни Максим, скориставшись пораненням, вийшов у відставку, потім повернувся в рідний край та збудував біля Пісок дімфортецю. Тут він продовжив своє злочинне життя: грабував заможних і ділився зі спільниками «здобиччю». Під час одного з пограбувань його вбили. Здібному, кмітливому, фізично дужому, проте аморальному чоловікові така доля судилася не випадково. Промишляючи розбоєм, він не мстить за зло, не шукає правди,

і саме цим відрізняється від Чіпки: грабує заради наживи — і тільки. Отже, Максим уособлює інший, так би мовити, чистий тип тієї ж «пропащої сили».

Надзвичайно трагічним постає в романі образ **Галі**. Вона уособлює дівочу красу, подружню вірність і моральну чистоту — найпривабливіші риси українського національного характеру. Саме в стосунках із Галею якнайповніше розкриваються багатий внутрішній світ Чіпки, його найкращі людські якості. Дівчина не сприйняла способу життя свого батька й поставила коханому умову для одруження — покинути розбійництво. Отже, людина може бути сильнішою за долю, попри все вона здатна обирати шлях добра.

Галя мріяла тільки про чесне господарське життя, у своєму домі сама все робила з радістю: *«І яке воно тобі те щастя здасться, коли до всього я сама своїй рук не доложу, не поклонюся біля всячини?»* Дівчина щиро вірила, що коханням відверне Чіпку від злочинства, але боротьбу за нього вона програла — останній злочин Чіпки не пережила, збожеволіла й учинила самогубство.

Ідеєю пошуку правди освітлений у романі й образ **Христі**. Змалку стала сиротою, була доброю й співчутливою. Одружившись із Грицьком, Христя зажила в родинному затишку. Проте чи було її існування по вінця наповнене спокоєм? Ні, передусім тому, що її чоловік не співчував людям, був байдужим та егоїстичним. Христя відчувала, що Грицько за потреби може зректися правди й легко змиритися з кривдою.

Мотря — Чіпчина мати — справжня жінка-страдниця. Автори виписали цей образ на широкому соціально-історичному тлі. На початку роману ми дізнаємося, що ця жінка проживе своє життя трагічно: *«Не судилося Мотрі щастя. Не знала вона його змалку; не бачила й дівкою, жінкою»*. Скільки горя вона зазнала, коли її син пропивав майно, ображав її злими словами: *«Як підстрелена горлиця тіпається-б'ється, тихо туркоче й стогне, так мати затіпалася на печі в куточку»*. Однак кривду від сина Мотря забуває: дізнавшись, що його посадили до «чорної», вона хоче побачитися з ним, розрадити його. Світлих днів у її житті було зовсім мало, щасливою була лише тоді, коли Чіпка став господарем та одружився з Галею. Її куце щастя перервала «поновлена» любов Чіпки до горілки, а крапку в її материнській долі поставив син своїм кривавим злочином. Цього жінка не змогла пережити й викрила його злочин. Чесне, хоч і нестерпно болісне рішення Мотрі має символічне значення: це сама українська душа не приймає кривавого, мстивого шляху боротьби зі злом.

Опозиційними до розглянутих вище образів є пани Польські й представники чиновництва: генеральша, її син Василь Семенович, голова повіту Кряжов, попівський син Шавкун, судовий секретар Чижик, становий Дмитренко. Ця група образів репрезентує такі актуальні на той час проблеми:

- зречення національності;
- зросійщення;
- виродження дворянських родин;
- формування української буржуазії.

У романі майстерно виписана сцена селянського протесту, яка розкриває суть реформи 1861 р. Селянин і далі залишався безправним, мусив відробити ще не один рік панові, а через невдоволення його публічно карали нагайкою.

У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» зовсім немає романтизації «благородного розбійництва». Якщо в літературі романтизму українських Робінів Гудів, типу Гаркуші й Устима Кармелюка, залюбки зводили на п'єдестал, то Чіпка Вареник, створений художньою уявою Панаса Мирного та Івана Білика, прозаїків-реалістів 1870-х років, — це альтернатива Робінам Гудам. Роман заперечував можливість кривавих способів утвердження правди. І в цьому сенсі він може бути поставлений в один ряд із такими творами, як «Злочин і кара» і «Біси» Ф. Достоєвського, у яких питання про мету й засоби боротьби зі злом було поставлено з великою силою художнього передбачення майбутнього. Своїми романами ці письменники задовго до більшовицького перевороту попереджали людство про загрозу комуністичних утопічних теорій, що ґрунтуються на мстивості, класовій ненависті, ворожнечі й насильстві.

5. Прочитайте уривки з роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ? (1880)

РОМАН З НАРОДНОГО ЖИТТЯ

(Уривки)

ЧАСТИНА ПЕРША

І. Польова царівна

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона у своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялося небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билінку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, уривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром у таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивляться!

Отакої саме пори, у неділю, після раннього обіднього часу, — тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, — ішов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста

свита, накинута наопашки. «Та чепурної вдачі», — одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехилиляючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Ішов справді парубок. На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-не-де поп'ялося тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгобразе — козацьке; ні високого, ні низького зросту, — тільки плечі широкі та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах і селах. Одно тільки в цього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духова

міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знову становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають у них жаби рано й вечір. От опинився на невеличкім горбу по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку; перевів погляд на крайнє жито. «Отже, тут кращі хліба, ніж під селом, — подумав сам собі, — тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знову повернувся й рушив далі.

Спустившись у долину, повернув з курного шляху на обніжок — і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву — і лице засвітилось одрадою: «От де моя праця, — немов казали його очі, — не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!..» Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, — і промовив уголос:

— Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його — ледве від землі одлізло, — низеньке, жовте, засмоктане...

Не вспів доказати останнього слова, чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторожив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався у високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям...

Парубок стояв як зачарований. Йому здалося — він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалося, немов хто доторкнувся до його. «Хто б це?» — подумав він та й пішов на голос.

Не встиг ступити десяти ступнів, як пісня стихла, — тільки одна луна її бриніла ще над головою в його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов в його щось борсалось, билось... Ще хвилина — і з жита замаячила дівоча постать...

Парубок став. Дівчина, як перепелка, знялась — і помчалася вподовж ниви. Низенька, чорнява, заквітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене вбрання, між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв як укопаний, розтягши й без того довгобразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина відбігла трохи й собі стала. Озирнулася, глянула на його веселими очима, усміхнулася свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядив парубок. Чорне кучеряве волосся, заквітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, — здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка, з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шії дорогі коралі, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалася вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.

— Хіба се твій хліб?

— Не чий же... А що?..

— Цур тобі, як мене злякав!.. — та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова. — Де ти взялася? Звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос: очі в неї заіскрили, заграли...

— Навіщо тобі? — прядучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? — каже він. — Хто ти така? Чого тобі тут треба?.. — Чутно — аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

— Не ск-а-ж-у! — одмовила вона наростяг, осміхаючись, і подалася трохи личком уперед, згорнувши пухлі білі руки попід ліктями. — А прийшла сюди, бо недалечко живу... А ти хто?

— Сюди йди! — каже він, усміхаючись і разом запрошуючи очима. — Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу — хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася, осміхнулася, махнула правою рукою: сюди, мов! — та, наче мана яка, спустилася вниз — і скрилася за горою.

Парубок — ні з місця. Стоїть і дивиться вслід їй ще дивнішими очима — мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому всміхалося її личко, біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, із зеленою корсеткою, з червоною спідницею, привиджувалася йому, як жива... «Що це? — думав він. — Чи справді, чи ввижається?.. І відкіля б це?.. Чи не москалівна?.. Так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? — так же не близький світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже й не попівна: попівну я знаю — попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок — подивитися, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не видно, — тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь біліли чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилювався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебирав у пам'яті їх дочок, — та, теряючись у догадках, і повернув назад — додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тихшою, та все думав і думав... А в серці — почував він — прокидалося щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, і весело, і хочеться співати, і хочеться плакати... Сльози не ллються, а голос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за manoю... А перед очима — зелена корсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною...

— Оце так!! — промовив він уголос. — Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?.. Дома худоба не напована, а я блукаю тут — і думати забув! — Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі — тік; за током — огород; а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалася у вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неї хо-

К. Трутовський.
Малоросійський
пейзаж

дили хазяйські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощані, хрещаті.

Недалечко від хатнього порогу стояла немолода вже молодиця, бідненько зодягнена, і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей. Натомість з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик — і давай похапцем хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця спершу кричала на непроханих гостей: «Аря, гладкі, аря!», потім того плескала в долоні й шттовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами не вдієш ні криком, ні бійкою, вона висмикнула з мітли держално — і давай потягати «ненаситну прожир» і вздовж, і впоперек, аж поки не хруснуло держално...

— От, прокляті! Каторжні!.. Через них знівечила держално... — на весь голос гукала молодиця й кинула у свиноту надтріснутим держалном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не вспів він ще гаразд і воріт причинити за собою, як уже на його напустилася розсерджена молодиця.

— І де ти, Чіпко, ходиш? Де ти бродиш? — докоряла вона. — Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

— Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався, — одказав він.

Мати пильно подивилася йому у вічі, наче вивіряла: чи правда тому? Та син уже повернувся — пішов прямо до загороди, а вона з порожньою помийницею — у хату.

— Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись її й доїти! — усе-таки з докором гукнула із сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив із загороди корову, одв'язав од ясел кобилу — погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей...

— Згинь ти, марюко! — скрикнув він, випростуючи з трави руки. — От, причепилася!

Швиденько зачинив загороду, пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

— Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? — пита він трохи згодом.

— У якого москаля, сину?

— Що живе коло нашого поля хутором.

— Не знаю, моя дитино. Знаю, що була, та, казали, либонь умерла. А що там?

— Та я так питаю... нічого.

Розмова ввірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а у вічю — вона та й вона.

— Пропади ти, навіжена! — шепче він. Перевернувся з боку на бік, натяг на голову ряднину — не спиться та й годі... — Ні, уже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!

II. Двужон

Літ за двадцять до кріпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступав якийсь невідомий захожий. Видно — з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін;

за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці, перекинута торба — мабуть, з харчю, і пара шапових чобіт. На взір — чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувата, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов захожий тихо, нога за ногою, і роздивлявся на всі боки. Сказати б — із заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи; сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став.

— Оце ж мов, бачся, й Окунева хата! — каже він сам до себе.

На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

— Здоров був! — обізвався до його захожий.

— Здоров.

— Чи це Окунь живе?

— Який Окунь?

— Карпо Окунь, старий дід.

— Ні: це Лимар, а не Окунь.

— А де ж Окунь?

— Та який Окунь?

— Дід старий, що з бородою ходив.

На їх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралася коло городини, бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

— Та кого ти, чоловіче, питаєш?

— Окуня Карпа.

— Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

— Та треба... Так умер, кажете?

— Умер, умер.

— Та хто ж після його зостався?

— Та хто ж після його зостався?! — каже жінка, задумавшись... — Зосталася Ганна-небога, що вийшла за Соломенка. Та й та вже вмерла. Оце ми в неї і дворище купили. Та ще зостався Грицько — був йому якийсь далекий родич... торік його в некрути взяли. Та, здається, уже й немає нікого такого...

— Так... А волость же ваша далеко?

— Волость? — глянула жінка на його й перегодя трохи одказала: — На тім боці села. От як підеш сією улицею та й вийдеш прямісінько. Спершу будуть гамазеї, а там — зараз і волость.

— Ну, спасибі вам. Прощайте.

— Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли — дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці.

— Ти не питав, Грицьку, — тоді жінка до парубка, — хто він такий? Навіщо йому Окунь?

— Ні, не питав.

